

WIELKA HISTORIA ŚWIATA

STARY I NOWY ŚWIAT

Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego

tom 2

WIELKA HISTORIA ŚWIATA

tom II

KOMITET REDAKCYJNY

prof. dr hab. Józef Andrzej Gierowski

prof. dr hab. Stanisław Grodziski

prof. dr hab. Jerzy Wyrozumski

Pod patronatem naukowym
Polskiej Akademii Umiejętności

WIELKA HISTORIA ŚWIATA

tom II

Stary i nowy świat
od rewolucji neolitycznej
do podbojów Aleksandra Wielkiego

Jan Chochorowski

Krzysztof M. Ciałowicz

Małgorzata Kaczanowska

Janusz K. Kozłowski

Janusz A. Ostrowski

Joachim Śliwa

Joanna Wolska-Lenarczyk

Adina Zemanek

Jarosław Żrałka

Dyrektor	Ludwik Czopek
Redaktor naczelny	Jan Pieszczechowicz
Redaktor tomu	Magdalena Olkuśnik
Redaktor techniczny	Jacek Orzechowski
Korekta	Barbara Florczyk, Zofia Szymecka, Kacper Śledziński
Projekt graficzny książki	Look Studio
Projekt okładki	Małgorzata Karkowska
Wybór ilustracji	Wojciech Adamski, Jan Chochorowski, Krzysztof M. Ciałowicz, Małgorzata Kaczanowska, Janusz K. Kozłowski, Janusz A. Ostrowski, Joachim Śliwa, Joanna Wolska-Lenarczyk, Adina Zemanek, Bogdan S. Zemanek, Jarosław Żralka
Mapy	Andrzej Najder, Iwona Orzechowska, Jacek Orzechowski
Grafika i rysunki	Tomasz Domański, Piotr Galus, Andrzej Kowalczyk, Dariusz Kronowski, Andrzej Najder, Iwona Orzechowska, Jacek Orzechowski
Skanowanie zdjęć	Andrzej Najder

ISBN 83-85719-80-6 **komplet**

ISBN 83-85719-83-0 **Tom 2**

ISBN 978-83-7391-581-7

ISBN 83-7391-581-8

NR 4831

© by FOGRA OFICYNĄ WYDAWNICZĄ, KRAKÓW 2005

© for the book-club edition by Bertelsmann Media Sp. z o.o., Warszawa 2005

OFICYNĄ WYDAWNICZĄ
KRAKÓW, ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego 19

Warszawa, ul. Rosoła 10

Słowo wstępne

Kolejny tom historii powszechnej obejmuje dzieje Starego i Nowego Świata, poczynając od VII tysiąclecia p.n.e., czyli od wprowadzenia w neolicie (młodszej epoce kamienia) nowych umiejętności i podstaw gospodarowania opartych na uprawie roślin i hodowli zwierząt (w tej części tekstu, podobnie jak w t. I, stosowany jest zapis B.C. lub BC, odnoszący się do dat kalibrowanych, właściwy dla opracowań z zakresu prahistorii).

Tak istotne osiągnięcia w dziejach ludzkości pozwalają na doszukiwanie się pewnej cezury i prowadzenie naszych dociekań z uwzględnieniem licznych przesunięć etnicznych i migracji zmierzających ku epoce brązu, kiedy na obszarze Bliskiego Wschodu nastąpił kolejny niezwykle istotny krok w dziejach cywilizacji – wynalezienie pisma i ogromna od tego czasu rola przekazów pisanych. Rozważania nasze w sposób dość oczywisty koncentrują się na dziejach klasycznych tzw. wysokich cywilizacji Żyźnego Półksiężycu, Egiptu i Indii, w dużym stopniu także na dziejach „barbarzyńskiej” Europy wchłaniającej z zewnątrz liczne inspiracje i osiągnięcia.

Autorzy starali się uzupełnić przegląd wydarzeń politycznych i gospodarczych informacjami dotyczącymi dziejów sztuki, wierzeń czy literatury, mając na celu spójny, zintegrowany, szerszy obraz obejmujący najważniejsze zjawiska z dziejów cywilizacji całego omawianego obszaru. Pragnęli również uwzględnić wyniki nie tylko swoich badawczych przemyśleń czy doświadczeń dydaktycznych, ale też osiągnięcia związane z własnymi badaniami terenowymi, prowadzonymi na obszarach opisywanych cywilizacji.

Tok naszych rozważań i przegląd ważniejszych wydarzeń doprowadzony został do około połowy IV w. p.n.e., czyli do początków epoki hellenistycznej. Wraz z nią powstają nowe zjawiska, wyraźnie zmienia się oblicze starożytnego świata, jednoczącego się pod wpływem nowych idei politycznych, filozoficznych i religijnych, by wreszcie znaleźć się w kręgu bezpośredniego lub pośredniego oddziaływania Imperium Romanum.

Autorzy pragną wyrazić podziękowania Oficynie Wydawniczej „Fogra” za owocną współpracę i troskliwą opiekę nad powstaniem tego tomu.

Początki cywilizacji na Bliskim Wschodzie i w Egipcie

Epipaleolit i neolit preceramiczny

Epipaleolit

Schylek plejstocenu i początek holocenu (około 13 000-8000 p.n.e.) przyniósł niezwykle istotne zmiany w życiu i gospodarce grup bytujących na Bliskim Wschodzie oraz w północno-wschodniej Afryce. Zmiany te były wstępem do, fundamentalnego dla rozwoju człowieka, przejścia z gospodarki przyswajalnej do gospodarki wytwórczej, a więc do produkcji żywności umożliwiającej nie tylko stopniowe uniezależnienie się od środowiska ale i, a może przede wszystkim, podporządkowanie go sobie. Zmiany te występowały w poszczególnych regionach z różnym natężeniem i nie koniecznie w tych samych okresach chronologicznych. Miały one jednak bardzo wiele wspólnych, uchwytnych archeologicznie cech, pozwalających na zrozumienie i odtworzenie zachodzących wówczas procesów.

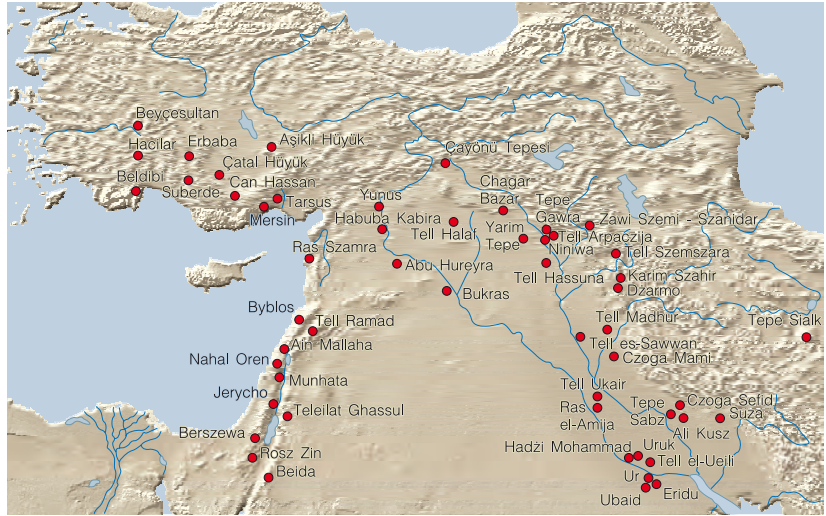
przechodzenie z gospodarki przyswajalnej do wytwórczej

Dla Bliskiego Wschodu najważniejszą w tym względzie była kultura natufijska, na przykładzie której można dokładnie prześledzić zachodzące przemiany. Rozwijała się ona w X i IX tysiącleciu p.n.e. (do około 8300 roku p.n.e.) na terenie Syro-Palestyny, a jej wpływy sięgały aż po Cylicję i być może północny Synaj. Wywodzi się ją z tradycji wczesnego epipaleolitu, a ze względu na występujące lokalne zróżnicowania bardziej prawidłowo byłoby określić ją jako kompleks kultur natufijskich, wyrastających z tego samego (kebaryjsko-falickiego) podłoża.

bliskowschodnia kultura natufijska

Przemysł natufijski przeszedł w ciągu 2 tysięcy lat swego rozwoju wyraźną ewolucję. W X tysiącleciu p.n.e. charakteryzował go przede wszystkim wysoki (dochodzący do 50%) udział zbrojników w inwentarzu kamiennym oraz stosowanie półstromego dwustronnego retuszu (tzw. retusz heluański). W IX tysiącleciu p.n.e. nastąpiła dalsza miniaturyzacja narzędzi geometrycznych oraz zwiększenie się występowania mikrorylców i przekłuwaczy. Pojawiły się też wówczas grotty strzał. Ważnym zjawiskiem był ponadto obserwowany w tym czasie tzw. proces wyjścia z jaskiń, które były rzadziej wykorzystywane, ustępując stopniowo miejsca stanowiskom otwartym, lokalizowanym na terenach dotąd niezamieszkanym, najczęściej w pasie sawanny i lasów pistacjowych (głównie obozowiska macierzyste, np. Rosz Horesza czy Rosz Zin), a nawet na terenach półpustynnych (obozowiska sezonowe). Natufijczycy stosowali gospodarkę zbieracko-łowiecką, w której daje się zauważyć przejście od intensywnego zbieractwa do wyspecjalizowanego zbieractwa i łowiectwa. Jako pierwsi wykorzystywali w znacznym stopniu dziko rosnące jęczmień i pszenicę, czego dowodzi nie tylko lokalizacja ich obozowisk, ale także znacz-

ewolucja przemysłu natufijskiego

Ryc. 1
Bliski Wschód przedhisto-
ryczny

gospodarka zbieracko-
-łowiecka

pochówki natufijskie

rejon gór
Taurus i Zagros

na liczba (do 14%) zbrojników z wyświeceniem żniwnym, powstałym w wyniku długotrwałego ścinania dziko rosnących zbóż. Pojawiły się też wówczas kościane oprawki sierpów oraz zestaw kamiennych narzędzi służących do przygotowywania pokarmów roślinnych: żarna, tłuczki, rozcieracze i moździerz. Natufijczycy specjalizowali się również w łowiectwie, polując głównie na gazele, których pozostałości kostne stanowią do 80% odnalezionych szczątków zwierzęcych.

Na wielu stanowiskach (np. Ain Mallaha, Beida) odkryto resztki kolistych chat i osłon od wiatru. Były one zagłębione w ziemi, a ich ściany wzmacniano różnymi materiałami, choć Natufijczycy nie potrafili jeszcze wznosić murów z luźnych kamieni. W pochówkach brak wyraźnej zasady orientacji szkieletu względem stron świata, pojawiały się natomiast mocno skurczona pozycja ciała oraz zwyczaj składania zmarłych w obrębie obozowisk. Dary grobowe były skromne i zawierały najczęściej ozdoby osobiste: naszyjnik czy bransolety wykonane z muszli i kościanych lub kamiennych paciorków oraz kości śródstopia gaza. Po raz pierwszy w Syro-Palestynie pojawiły się też ślady działalności artystycznej: rzeźbione w kości lub kamieniu figurki oraz przedmioty użytkowe dekorowane ornamentem geometrycznym. Obecność na stanowiskach położonych w głębi lądu muszli morskich, a także występowanie w tym rejonie anatolijskiego obsydianu wskazuje na istnienie jakiejś formy wymiany handlowej.

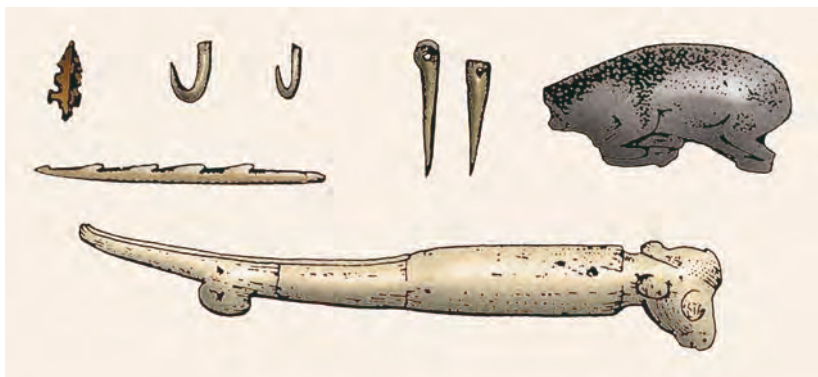
Zjawiska podobne do zachodzących w kulturze natufijskiej występowały także na stokach Taurusu i Zagrosu. Odkrycia z wielu jaskiń, takich jak: Öküzini, Beldibi (Turcja), Palegawra, Szanidar, Zarzi (Irak), Gar-i-Char (Iran) oraz na stanowiskach otwartych, m.in.: Abu Hureyra (Syria), Hallam Çemi Tepesi (Turcja), Zawi Szemi (Irak), Tepe Asiab (Iran) wskazują, że w X i IX tysiącleciu p.n.e. dokonało się przejście od mobilnego zbieractwa i łowiectwa do niemal osiadłego trybu życia. Okrągłe struktury mieszkalne odsłonięte na stanowiskach otwartych są podobne do natufijskich. Występujące w inwentarzu narzędzia (wkładki sierpowe, żarna, moździerz, rozcieracze) dowodzą wzrostu znaczenia pokarmu roślinnego, głównie ziaren dzikich zbóż, w diecie miejscowej ludności. Analiza szczątków kostnych wykazuje natomiast, że specjalizowano się wówczas w polowaniu na najpopularniejsze w okolicy gatunki zwierząt. Na niektó-

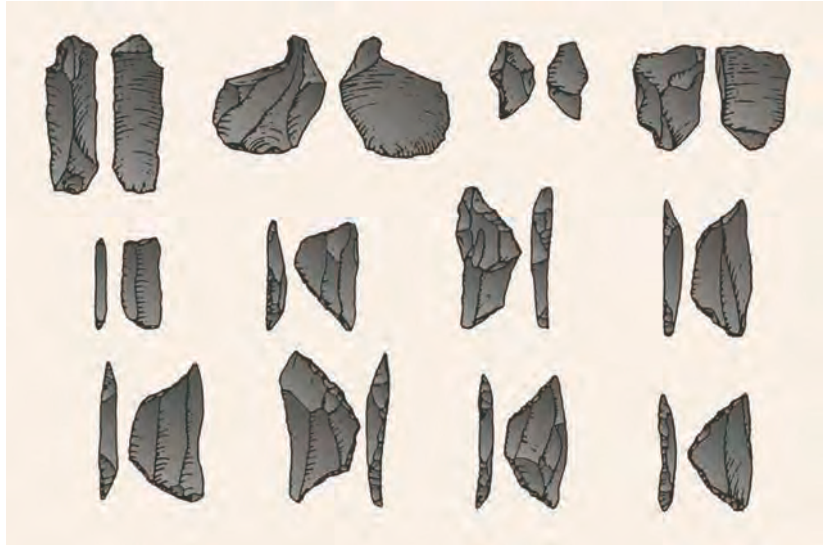
Ryc. 2
Narzędzia krzemienne kultury
natufijskiej

rych ze wspomnianych stanowisk (np. Hallam Çemi Tepesi) znaleziono ponadto wyraźne ślady istnienia wymiany dalekosiężnej.

Inaczej potoczyły się losy grup afrykańskich. Pod koniec plejstocenu (między około 12 500 - 8500 p.n.e.) na terenie północno-wschodniej Afryki panował klimat chłodniej-

Ryc. 3
Przedmioty z kości (m.in.
u dołu jeleni z Umm ez-Zuma)
i kamienia kultury natufijskiej

Ryc. 4
Narzędzia mikrolityczne kultury esnańskiej

epipaleolityczne
kultury afrykańskie

szy i bardziej wilgotny niż obecnie. Na zboczach doliny w Górnym Egipcie, na obrzeżach Delt, nad brzegiem Morza Śródziemnego, wreszcie w oazach na Pustyni Zachodniej i wąwozach na Pustyni Wschodniej rosły w tym czasie łany dzikich zbóż (jęczmienia). Doszło wówczas do wyraźnej zmiany w gospodarce: łowiectwo zostało zastąpione przez gospodarkę łowiecko-zbiieracko-rybacką, a niektóre grupy zaczęły się specjalizować.

W rejonie górnoegipskiego Kom Ombo w okresie 11 500-10 000 p.n.e. rozwijała się kultura affiańska. Najlepiej zbadana osada tej kultury miała około 1 ha powierzchni, a znalezione w niej liczne kamienne żarna świadczą o rozcieraniu dzikich ziaren przez jej mieszkańców. Nadal ważną rolę odgrywało jednak myślistwo. Z nieco młodszą kulturą esnańską (około 10 600-9500 p.n.e.), rozwijającą się na północ od poprzedniej, związane są duże obozowiska, w których występują liczne żarna i krzemienne wkładki sierpów z wyświeceniem żniwnym, wskazujące na istnienie gospodarki zbierackiej z wyraźnymi elementami specjalizacji. Na lata 12 000-9500 p.n.e. datowana jest północnonubijska kultura qadańska. Liczące około 20 osób grupy pozostawiły po sobie małe obozowiska, w których znaleziono m.in. żarna i mikrolityczne ostrza z wyświeceniem żniwnym. Z tą jednostką kulturową związane są trzy cmentarzyska. Najbardziej znane odkryto w Gebel Sahaba, gdzie zmarłych układano na lewym boku, w pozycji skurczonej, z dłońmi w okolicy głowy.

W następnych tysiącleciach w Afryce nastąpiły niekorzystne zmiany klimatyczne, które spowodowały zanik łąn dzikich zbóż oraz traw i pojawienie się w ich miejsce bardziej mokrych lasów. W okresie około 7400-5000 p.n.e. poziomy wylewów Nilu uległy obniżeniu, co zmusiło ludzi do przeniesienia się na tereny położone niżej nad rzeką. Ponowny wzrost wylewów Nilu spowodował skuteczne zatarcie ewentualnych śladów pozostawionych przez nich. Od połowy VII do połowy VI tysiąclecia p.n.e. w Górnym Egipcie rozwijał się zespół zwany elkabieniem (od stanowiska Elkab). Na skutek wspomnianych zmian jego twórcy zarzucili gospodarkę zbieracką i powrócili do bardziej tradycyjnych form: łowiectwa i rybołówstwa. Do produkcji narzędzi stosowali technikę mikrolityczną. Przetrwanie ludności elkabieniu było możliwe tylko dzie-

elkabien – powrót do
łowiectwa i rybołówstwa

ki sezonowym wędrownikom z Pustyni Zachodniej, gdzie bytowała w zimie, nad Nil, gdzie w porze letniej zajmowała się myślistwem i rybołówstwem.

Neolit preceramiczny

Najstarsze dowody osiadłego trybu życia pochodzą ze wschodniej i południowej Anatolii. Do ważniejszych należy, położona na wschód od górnego Eufratu, osada w Çayönü Tepesi (około 8000 roku p.n.e.), ukazująca proces przechodzenia od gospodarki przyswajalnej do wytwórczej. Cztery fazy osadnictwa obejmują około 500 lat. Najstarsze chaty były owalne i zagłębione w ziemię, potem pojawiły się budynki prostokątne (5 x 11,5 m). W młodszych fazach wznoszono wieloizbowe, prostokątne domy. Gospodarka w okresach najstarszych była jeszcze przyswajalna, ale w fazie III i IV pojawiły się jednocześnie uprawne rośliny (pszenica, soczewica, groch) i udomowione zwierzęta (owca, koza, świnia). Pewną rolę w gospodarce mogła odgrywać miedź pozyskiwana z pobliskiej kopalni. Znaleziono na stanowisku szpile, szydła i haczyki rybackie reprezentują pierwsze przykłady wykorzystania miedzi do produkcji narzędzi, a wzrost w fazie IV użycia obsydianu z rejonu Nemrut Dağı sugeruje, że surowiec ten mógł być importowany w ramach wymiany. Liczne czaszki odkryte na stanowisku świadczą prawdopodobnie o istnieniu kultu przodków, gliniane figurki zaś są być może manifestacją artystyczną.

Çayönü Tepesi – najstarsze
ślady stałego osadnictwa
anatolijskiego

W pełni neolitycznym, choć jeszcze aceramicznym stanowiskiem jest leżące w południowo-zachodniej Anatolii Hacilar, którego siedem najstarszych warstw jest datowanych na 1. połowę VII tysiąclecia p.n.e. Osada o stałym charakterze była zabudowana prostokątnymi domami, złożonymi z jednego lub dwóch pomieszczeń i dziedzińca. Przemysł kamienny jest słabo poznany, wykonywano przede wszystkim wióry i siekierki. Podstawą utrzymania ludności była uprawa jęczmienia, pszenicy i soczewicy. Znaleziono również szczątki kostne psa, świadczące o udomowieniu tego zwierzęcia. Z 2. połowy VII tysiąclecia p.n.e. pochodzą również aceramiczne osady Suberde i Can Hassan III. Druga z nich już w najniższych warstwach nosi ślady stałego osadnictwa, odznaczającego się zwartą zabudową. Jej mieszkańcy uprawiali zboża, a także hodowali owce i bydło.

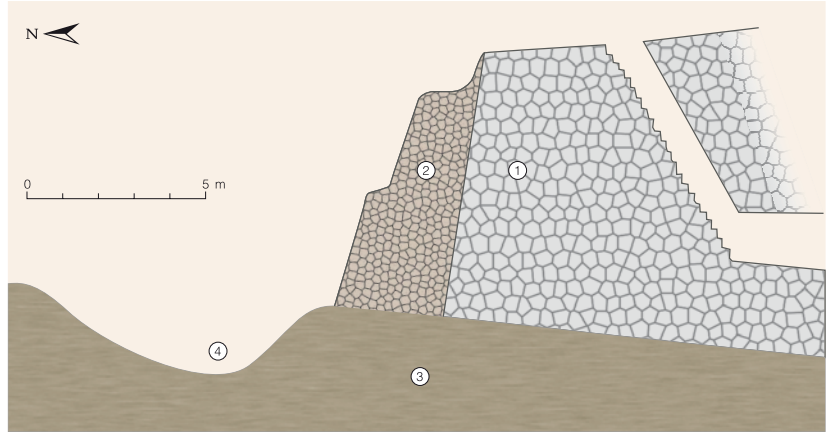
inne aceramiczne
osady z Anatolii

Okres neolitu preceramicznego wydziela się również w prehistorii Palestyny, po krótkim epizodzie tzw. kultur postnatufijskich. Jego faza wcześniejsza, neolit preceramiczny A (około 8350-7350 p.n.e.) najlepiej poznana została dzięki badaniom prowadzonym w Jerycho. Na okres ten przypada 25 kolejnych warstw rozbudowy i przebudowy stałej osady. Była ona zabudowana kolistymi lub nieregularnymi chatami, w większości jednoizbowymi, częściowo zagłębionymi w ziemi, których grube ściany wznoszono z płasko-wypukłych cegieł mułowych. W jednej z późniejszych warstw odsłonięto najstarsze na Bliskim Wschodzie potężne umocnienia, złożone z kamiennego muru i przylegającej do niego okrągłej wieży oraz zewnętrznej fosy. Fortyfikacje otaczały prawdopodobnie obszar całej osady, a ich długość ocenia się na 700 m. Zmarłych składano w jamach pod podłogami chat lub pomiędzy nimi. Nie natrafiono na ślady darów grobowych. W kilku miejscach odkryto natomiast osobno pogrzebane czaszki, co może być przejawem kultu przodków oraz wyrazem postępującego rozwarstwienia społecznego. Podstawą gospodarki w okresie neolitu preceramicznego A była uprawa udomowionych

Ryc. 5
Plan osady Can Hassan III

- 1 - wieża
- 2 - mur
- 3 - podłoże skalne
- 4 - fosa

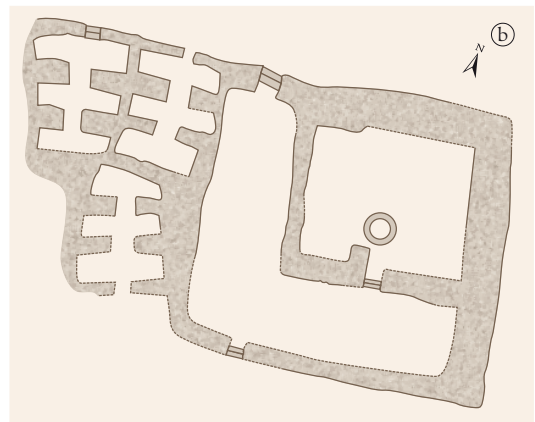
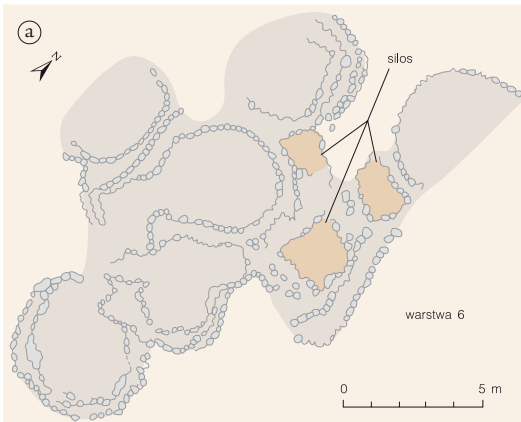
Ryc. 6
Jerycho preceramiczne A,
przekrój fortifikacji

neolit preceramiczny w Syro- -Palestynie

zbóż. Nie ma natomiast jeszcze w tym czasie żadnych śladów świadczących o hodowli, a mięso zdobywano wyłącznie dzięki polowaniom.

Neolit preceramiczny B (około 7500-5500 p.n.e.) cechuje się wieloma nowymi elementami. Przypuszcza się, że na jego kształt miały wpływ migracje wychodzące z północnej Syrii. Jego cechą charakterystyczną było upowszechnienie się uprawy zbóż, a przede wszystkim ich pojawienie się poza strefą naturalnego występowania. Uprawiano wówczas także soczewicę, wykę i groch. Jednocześnie pojawiły się najstarsze w Palestynie ślady hodowli zwierząt, a jako pierwszą udomowiono kozę. Okres ten wyróżnia ponadto wzrost liczby stałych osad, zabudowywanych zazwyczaj prostokątnymi domami, wznoszonymi przede wszystkim z cegły, czasem na kamiennych fundamentach. Na szczególną uwagę zasługuje Beida, gdzie w kilku warstwach odsłonięto 65 budynków, ukazujących zmiany zachodzące w rozwoju architektury tego okresu. W najstarszych warstwach dominują owalne, wsparte na słupach szałas, w młod-

Ryc. 7
Neolit preceramiczny B,
Beida: a) plany szalasów z
fazy najstarszej, b) plan
domu z fazy młodszej

Ryc. 8

Narzędzia i broń z neolitu preceramicznego B: a) tahriskie wkładki sierpowe wykonane na wiórach, b) groty strzał typu Amuk, Jerycho i Byblos, c) gładzone siekiery, d) głowa gliniana

szych owalne i nieregularnie prostokątne domy z cegły, w najmłodszych zaś prostokątne, prawdopodobnie dwukondygnacyjne domy.

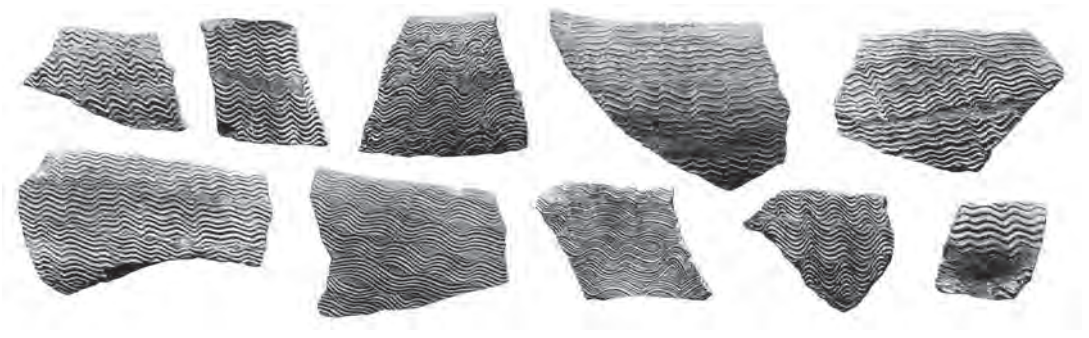
Elementem wspólnym dla całego rejonu jest niemal jednolity na wszystkich stanowiskach inwentarz krzemienny, określany jako przemysł tahriski, charakteryzujący się obecnością wydłużonych wiórów odbijanych z łódkowatych rdzeni. W tym okresie pojawiły się też gładzone siekiery z twardych gatunków kamienia. Zmarłych nadal chowano w obrębie osad, w jamach, w pozycji lekko skurczonej, bez darów. Rozpowszechnił się natomiast obyczaj odłączania czaszek i grzebania ich osobno lub trzymania w domach. Czasem pokrywano je warstwą gliny, w której modelowano rysy twarzy, a oczy inkrustowano muszelniami.

Również zlokalizowane na stokach Zagrosu nieliczne stanowiska neolitu preceramicznego wykazują najważniejsze cechy neolitu, jakimi są domestykacja i osiadły tryb życia, nie zawierają jednak ceramiki. Przejście do neolitu dobrze ilustruje stanowisko Ali Kusz (Chuzestan) należące do kultury Karim Szahir (VIII tysiąclecie p.n.e.). Mieszkańcy tej osady przybyli z Lurestanu przynosząc ze sobą znajomość uprawy zbóż (pszenicę płaskurkę i dwurzędowy jęczmień okryty) i hodowli zwierząt (owca, koza). Nadal jednak najważniejszym źródłem pożywienia pozostawało zbieractwo, pokrywające do 90% ogólnego zapotrzebowania. Osada była sezonowa, zamieszkiwana od jesieni do lata. Chaty budowano na planie prostokąta, o małych pomieszczeniach, a ich ściany wznoszono z wycinanych w lokalnych pokładach gliny małych płyt, układanych jak cegły. Jedynym znanym stanowiskiem, na którym warstwy aceramiczne występują w ciągłej sekwencji poniżej tych z ceramiką jest Dżarmo (opisane niżej).

Zjawisko w pewnym sensie odwrotne można zaobserwować w Afryce Północno-Wschodniej, gdzie niekorzystne zmiany klimatyczne zmusiły człowieka do zwrócenia z wyspecjalizowanym zbieractwem i powrotu do paleolitycznych form gospodarowania

neolit preceramiczny
w górach Zagros

powrót społeczności
północnoafrykańskich do
paleolitycznych form
gospodarowania

Ryc. 9

Ceramika wczesnochartumska

tariffen – obecność
prymitywnej ceramiki

rowania. W środkowym Sudanie rozwijała się wówczas kultura wczesnochartumska (około 8000-5000 p.n.e.), charakteryzująca się rozwiniętą gospodarką przyswajalną. Jedną z wyróżniających ją cech była produkcja ceramiki, zdobionej ornamentem rytych linii falistych. Podobne naczynia występowały na Saharze już od IX tysiąclecia p.n.e.

Analogiczne zjawisko znane jest także z Egiptu, gdzie na przełomie VI i V tysiąclecia p.n.e. w rejonie tebańskim rozwijał się zespół zwany tariffieniem, którego przemysł krzemienisty miał wyraźnie lokalny charakter. Cechą charakterystyczną tariffienia była obecność prymitywnej ceramiki, przy jednoczesnym braku śladów znajomości uprawy roli i hodowli. Wydaje się więc, że można w tym przypadku mówić o lokalnej fazie ceramicznej schyłkowego paleolitu i kulturze łowiecko-zbierackiej.

Neolit i eneolit

Neolit

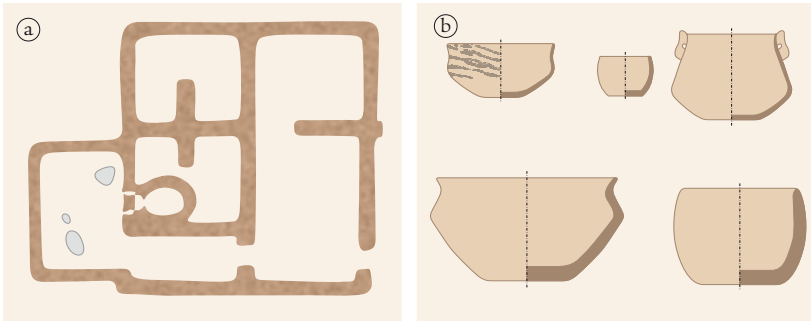
Datowane na 1. połowę VII tysiąclecia p.n.e. warstwy we wspomnianym już Ali Kusz w Chuzestanie cechowała gospodarka typowo wczesnorolnicza. Znacznie powiększył się w tym czasie udział w diecie ziaren udomowionych, choć nadal przeważały ich dzikie odmiany. Hodowano kozy, a także w mniejszym zakresie owce. Osada, mająca już zdecydowanie stały charakter, była zabudowana prostokątnymi, wieloizbowymi domami, pomiędzy którymi znajdowały się dziedzińce i wąskie uliczki. Wznoszone z mułowych płyt ściany wzmocniano wewnętrznymi przyporami. Zmarłych grzebano pod podłogami domów, w zgiętej pozycji, a ich ciała owijano matami lub posypywano ochrą. Dary grobowe były nieliczne, lecz składały się z cennych ozdób. Wśród narzędzi przeważały nieretuszowane wióry i mikrolity.

W 2. połowie VII tysiąclecia p.n.e. mieszkańcy Ali Kusz zaczęli produkować kruchą ceramikę, której formy naśladowały naczynia kamiennie. Osady tej fazy, zwanej Muhammad Dżaffar, stały się większe, choć sposób budowania czy inwentarz kamienny niewiele się zmieniły. Okres ten stanowił więc pod względem typologicznym ścisłą kontynuację lokalnej kultury wczesnoneolitycznej. Znaczne zmiany zaobserwować można natomiast w obrządku pogrzebowym: groby zaczęto kopać poza domostwami, zmarłych układano w pozycji skurczonej na lewym boku, z twarzą zwróconą na zachód, a pochówki zawierały także, oprócz ozdób, koszyki z żywnością.

Wczesny neolit strefy Zagrosu określa się mianem kultury Dżarmo (VII tysiąclecie p.n.e.). Stała osada eponimiczna, w której wyróżniono 11 warstw, zajmowała około

Ali Kusz – osada
wczesnorolnicza

zmiany w obrządku
pogrzebowym

Ryc. 10
Kultura Dżarmo: a) plan domu, b) ceramika

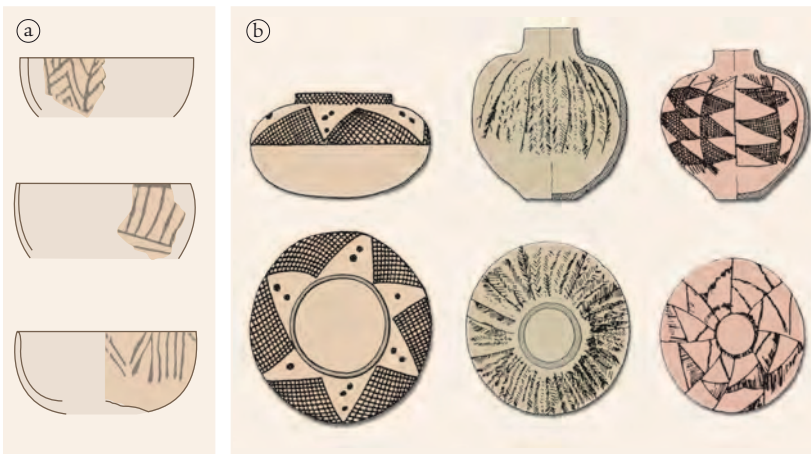
1,5 ha powierzchni. Mogło ją zamieszkiwać 100-150 osób. Od początku podstawy gospodarcze osady stanowiły rolnictwo i hodowla (kozy, owce, w późnych fazach także świnie), choć polowanie nadal zajmowało ważne miejsce. Wznoszone z ubitego mułu prostokątne domy składały się z dziedzińca, na którym stał piec chlebowy, i kilku niewielkich pomieszczeń. Ceramikę odnaleziono dopiero w 7. warstwie. Była ona lepiąca ręcznie z gliny schudzonej sietzką, a jej ukształtowane w pełni formy wskazują na rozwiniętą technologię ceramiczną. Liczne były figurki gliniane przedstawiające ludzi i zwierzęta.

Pod koniec VII i w VI tysiącleciach p.n.e. w północnej Mezopotamii rozwijały się trzy duże jednostki archeologiczne: Hassuna, Halaf i położona nieco dalej na południe Samarra, będące pierwszymi bardziej rozprzestrzenionymi terytorialnie kulturami tego rejonu.

Zespół Hassuna (około 6200-5700 p.n.e.) wyróżniony został nad górnym Tygrysem, a jego południową granicę wyznaczał Mały Zab. Do najważniejszych stanowisk tego zespołu należą: Yarim Tepe I, Tell Hassuna i Tell Szemszara. Od początku uprawiano pszenicę, jęczmień, soczewicę i groch oraz hodowano kozy, owce, świnie i bydło, którego rola stopniowo wzrastała. Domy wznoszono z ubitego mułu lub wycinanych

kultura Dżarmo

kultura Hassuna

Ryc. 11
Ceramika kultury Hassuna: a) archaiczna, b) standardowa

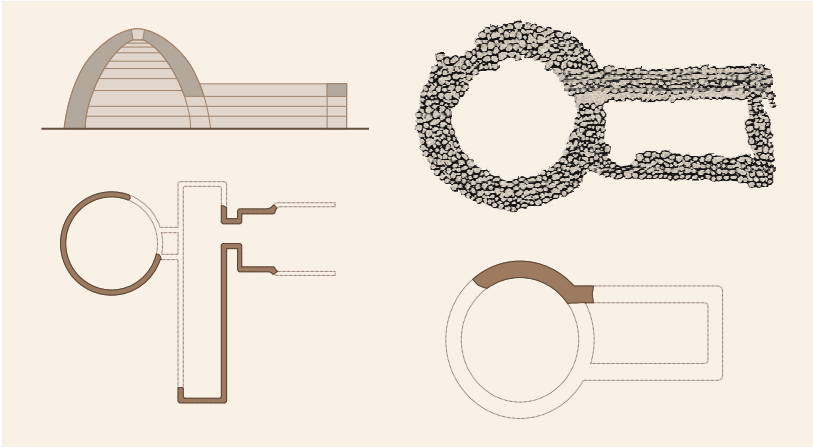
Ryc. 12
Ceramika kultury Samarra

Ryc. 13
Plan osady Tell es-Sawwan

bloków gliny, na planie koła i prostokąta. W fazach późniejszych przeważały prostopadłe chaty złożone z kilku pomieszczeń i centralnego dziedzińca. W osadach grzebano niemowlęta, resztę zmarłych prawdopodobnie poza nimi. Podstawowym wyróżnikiem tej kultury była ceramika: archaiczna i standardowa, zdobiona malowanymi i nacinanymi wzorami geometrycznymi. Wytwarzano naczynia o prostych formach: tacki, owalne półmiski, półkoliste misy oraz kuliste dzbanki z krótką cylindryczną szyjką. Do produkcji narzędzi wykorzystywano lokalny krzemień, znacznie rzadziej – importowany obsydian. W inwentarzu licznie występują wkładki sierpowe, drapacze, zgrzebla, noże oraz siekiery krzemienne o gładzonym ostrzu, a także żarna, młotki, tłuczki, głowice maczug i przęśliki, dowodzące znacznego rozwoju tkactwa.

Kultura Samarra (około 6100-5500 p.n.e.) zajmowała obszar na południe od kultury Hassuna, rozciągający się od środkowego Eufratu na zachodzie, do podnóża Zagrosu na wschodzie, sięgający na południu do wysokości dzisiejszego Bagdadu. Do najważniejszych stanowisk, oprócz eponimicznego, należą Tell es-Sawwan i Czoga Mami. Twórcy kultury Samarra hodowali kozy i owce, uprawiali także pszenicę, jęczmień, len i soczewicę. Prawdopodobnie wprowadzono już wówczas, przynajmniej w pewnym zakresie, sztuczną irygację, co potwierdzają odkryte w Czoga Mami wąskie kanały nawadniające, pieczętowanie odnawiane co jakiś czas. W rozwoju kultury Samarra wydzieliła się trzy fazy. Wczesną cechowała ceramika jednobarwna, czasem zdobiona dekoracją rytą. W fazie środkowej (klasycznej) pojawiła się ceramika malowana i rytą. Obok wzorów geo-

Ryc. 14
Tolosy kultury Halaf

metrycznych, podporządkowanych dekoracji strefowej, odnaleźć można także pierwsze naturalistyczne: roślinne, zoo- i antropomorficzne. Faza późna charakteryzowała się odejściem od motywów naturalistycznych przy dalszym rozwoju geometrycznych. Olbrzymie znaczenie dla rozwoju budownictwa miało zastosowanie w tym okresie, po raz pierwszy w Mezopotamii, cegły mułowej. W Tell es-Sawwan już w najstarszej osadzie, otoczonej fosą, wzniesiono duże prostokątne trójdzielne domy, w których pomieszczenie centralne było flankowane z dwóch stron przez korytarz i serię małych pomieszczeń. Zabudowania te zostały postawione według wcześniejszego planu, co można uznać za początki prawdziwej architektury. Pod jednym z domów znaleziono 130 grobów wyposażonych w przedmioty z alabastru: figurki kobiet i miniaturowe naczynia. W warstwie IIIA w Tell es-Sawwan, datowanej na okres klasyczny, zmieniła się architektoniczna koncepcja osady. Była ona otoczona przez mur i fosę. Wewnątrz natomiast odkryto pozostałości budynków wzniesionych na planie litery T. Ich powierzchnia – około 58 m² – była dwukrotnie mniejsza niż tych omówionych wyżej, a plan niezmienny we wszystkich budynkach. Na „nóże” T zgrupowane były dwa relatywnie duże pomieszczenia i kilka mniejszych, na „poprzeczce” zaś centralny korytarz i kilka małych pokoi. W Tell es-Sawwan IIIB mur i fosa przestały istnieć, a T-kształtne budynki konstruowano poza nimi, a nawet na nich. Wymiary domów powiększyły się jednak do około 112 m². Mury starych budynków, zamienionych teraz na spichlerze, zostały wzmocnione przez przypory z cegieł. Domy mieszkalne natomiast wznoszono na peryferiach osady.

Kultura Halaf (5600-5000 p.n.e.) rozwijała się w północnej Syrii i Mezopotamii, obejmując swym zasięgiem obszar od wybrzeży Morza Śródziemnego do podnóży gór Zagros. Do najważniejszych stanowisk tej kultury należą: Tell Arpaczija, Tell Halaf, Yarim Tepe II, Tell Hassan, Chagar Bazar, Niniwa, Ras Szamra, Yunus, Tepe Gawra. Podstawy gospodarcze jej twórcom zapewniała hodowla, przede wszystkim bydła, w mniejszym stopniu uprawa roli.

Na podstawie wykopalisk prowadzonych w Tell Arpaczija kultura Halaf została podzielona na trzy fazy. Z fazy najstarszej pochodzą fragmenty prostokątnych chat o ścianach z ubitego mułu, z jej schyłku zaś pozostałości zabudowy o kultowym być może charakterze: na wierzchołku wzgórza, oddzielone od reszty osady murem z ubitego mułu, wzniesione zostały koliste budowle (tzw. tolosy). W obrębie okręgu odkryto liczne po-

kultura Samarra – początki
planowej architektury

kultura Halaf
– tzw. tolosy

ceramika
kultury Halaf

chówki jamowe, zawierające ciała ułożone na boku, w pozycji skurczonej, oraz pochówki samych czaszek, umieszczonych w naczyniach. Na innych stanowiskach odkryto groby jamowe i szybowe tworzące ekstramuralne cmentarzyska. W fazie środkowej rozpowszechnione było budownictwo na planie koła, niekiedy równoległe wznoszono także budowle prostokątne. Obydwa typy zabudowań mogły mieć charakter mieszkalny, na obszarze Tell Arpaczja nadal konstruowano tolosy, czasem z prostokątnymi przedścionkami, uważane za kultowe. W budownictwie fazy późnej zaniknęły prawie całkowicie budowle okrągłe, zastąpione przez duże budynki z ubitego mułu, o ścianach wzmocnionych przyporami – w kulturze Halaf nie znano cegły mułowej.

Ceramika fazy wczesnej była stosunkowo prosta – dominowały naczynia pokrywane jasnym slipem (rodzaj polewy wykonanej z bardzo rozdrobnionej glinki), glazowane oraz malowane czerwonobrazową farbą we wzory geometryczne i naturalistyczne: stylizowane sylwetki ptaków, onagrów (podgatunek kuana), leopardów, ryb i węży, a także bukraniony (element dekoracyjny w kształcie głowy byka). Ceramikę fazy środkowej cechowała lepsza jakość techniczna oraz większa różnorodność form. Początkowo jednobarwna, stopniowo zastąpiona została przez dwukolorową – motywy nakładane jasną farbą na ciemnym, wcześniej pomalowanym tle. Do dekoracji wykorzystywano wzory geometryczne lub mocno stylizowane wyobrażenia roślinne. W fazie późnej dominowała ceramika wielobarwna, a ulubionymi motywami były rozety, krzyże i czterolistne kwiaty.

We wszystkich okresach występowały posążki kobiet oraz zdobione wzorami geometrycznymi pieczęcie stemplowe, uważane za jeden z wyróżników tej kultury. Przemysł krzemienno-obsydianowy kultury halafskiej jest natomiast słabo znany, nie ulegał zresztą niemal żadnym zmianom w ciągu jej rozwoju. Wykorzystywano lokalny krzemień i obsydian sprowadzany z dna jeziora Wan (około 1/3 znalezisk). W inwentarzu przeważają wkładki sierpowe, do których oprawy wykonywano z kości. Licznie reprezentowane są również wyrabiane z innych kamieni żarna, rozcieracze, moździerze, siekierki, toporki i przęśliki.

W czasie, w którym w północnej Mezopotamii rozwijały się omówione jednostki, w jej południowej części pojawiła się kultura Ubaid, która w fazach późniejszych ekspandowała w wielu kierunkach, obejmując swoim zasięgiem także północną Mezopotamię, Syrię oraz wybrzeża Zatoki Perskiej. Obecnie wyróżnia się w jej rozwoju kilka etapów, choć wydzielenie niektórych, zwłaszcza ostatniego, pozostaje dyskusyjne. Badania wykopaliskowe prowadzone w Tell el-Ueili (koło Larsy) pozwoliły wyodrębnić fazę najwcześniejszą, określaną jako Ubaid 0 (około 6200/6100-5500 p.n.e.). Wyróżniane dawniej fazy Ubaid 1 i 2, zwane również kulturami Eridu i Hadzi Mohammed, są obecnie rozpatrywane razem i datowane na około 5500-5000/4800 p.n.e. Faza Ubaid 3 rozwijała się

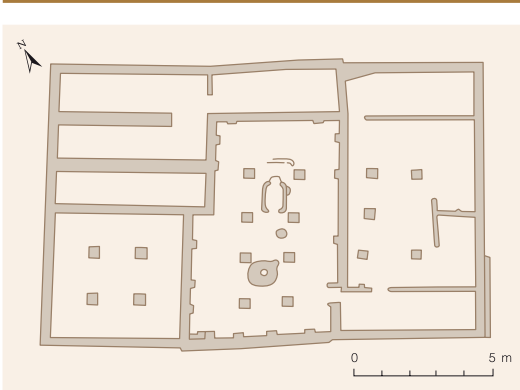
południowomezopotamska
kultura Ubaid – kilka faz
rozwoju

Ryc. 15
Halafskie pieczęcie stemplowe

Ryc. 16
Ceramika kultury Halaf:
a) wczesna, b) środkowa,
c) późna

Ryc. 17
Plan domu z fazy Ubaid 0
w Tell el-Ueili

faza Ubaid 1
– kultura Eridu

faza Ubaid 2 – kultura
Hadżi Mohammad

faza Ubaid 3 – objęcie jej
zasięgiem północnej
Mezopotamii

w okresie około 5000-4500 p.n.e., a cechowała ją przede wszystkim ekspansja terytorialna. Początki fazy Ubaid 4 określa się na około 4500 rok p.n.e. Na części stanowisk (np. Eridu) została ona bardzo szybko zastąpiona cechami charakterystycznymi dla kultury Uruk i już około 4000 roku p.n.e. nastąpił jej schyłek. Na innych natomiast (np. Ur) wyróżniono jednak fazę przejściową, zwaną Ubaid 5, datowaną na około 4200-4000/3800 p.n.e. Trudności z wyraźnym i jednoznacznym wyznaczeniem granic między fazami czy poszczególnymi kulturami wynikają z istnienia wielu lokalnych wariantów kulturowych oraz różnej szybkości z jaką przyjmowano nowinki technologiczne czy obyczajowe.

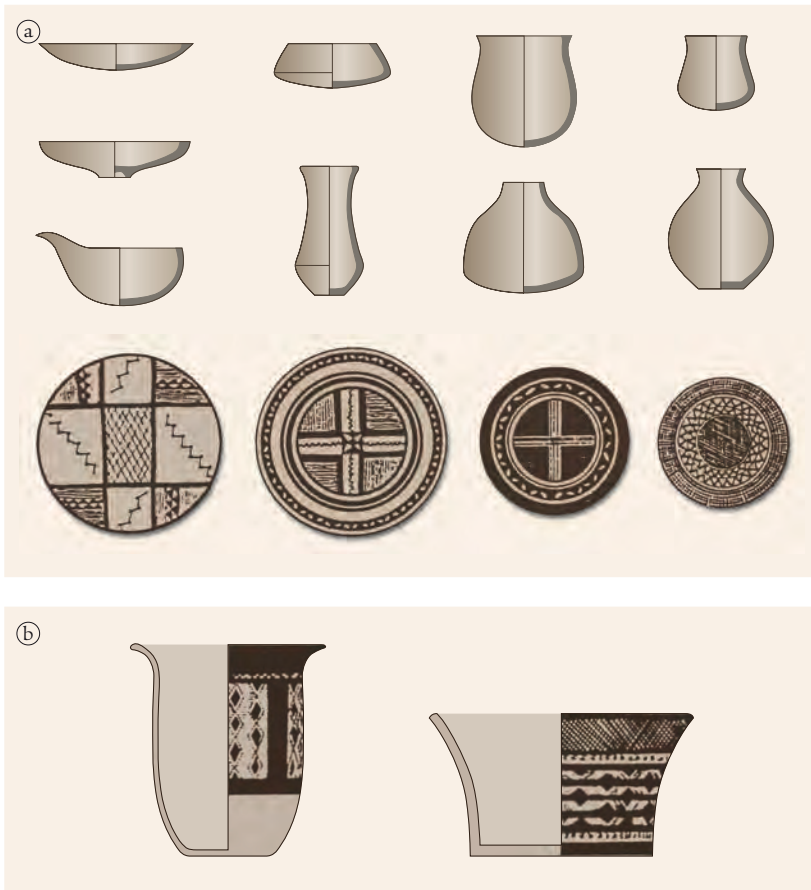
W Tell el-Ueili odkryto, datowane na fazę Ubaid 0, zespoły magazynów-spiczlerzy oraz duże domy (do 240 m²) o trójdzielnym planie, z centralną salą i bocznymi skrzydłami. Osada ta składała się zapewne z kilku do-

mów i liczyła niewielu mieszkańców. Konstrukcje z Tell el-Ueili były, podobnie jak budynki z Tell es-Sawwan, zaplanowane przed wzniesieniem i budowane z takich samych cegieł, co świadczyć może o wspólnych korzeniach i podobnej tradycji, bądź o intensywnych bezpośrednich kontaktach mieszkańców obu stanowisk. Znajdowali się oni na tym samym etapie rozwoju społecznego – egalitarnej wspólnoty rolniczej. Ceramika z okresu Ubaid 0 miała proste formy i była zdobiona motywami geometrycznymi.

Faza Ubaid 1 (kultura Eridu) znana jest głównie ze stanowiska Tell el-Ueili oraz warstw XIX-XV z Eridu. Od początku tej fazy obok prymitywnej kuchennej ceramiki występowały naczynia wysokiej jakości, starannie malowane ciemną, matową farbą, a geometryczne ozdoby komponowane były w szerokich pasach. Pozostałości architektury na obu stanowiskach zachowały się jedynie w fragmentach. Najlepiej rozpoznana konstrukcja z warstwy XV z Eridu była niemal kwadratowa (8,4 x 7,3 m), miała liczne wewnętrzne przypory, mułową platformę przy jednej ze ścian oraz niewielkie pomieszczenie w północno-zachodnim narożniku. Niewiele wiadomo o gospodarce tej fazy – rolnictwo było prawdopodobnie irygacyjne, a hodowla opierała się głównie na udomowionych owcach i bydło. Nie odnaleziono natomiast żadnych pochówków z tego okresu.

Faza Ubaid 2 (kultura Hadżi Mohammad) była częściowo współczesna fazie poprzedniej, a na niektórych stanowiskach wręcz trudna do odróżnienia od niej. Do najważniejszych stanowisk, oprócz eponimicznego, leżącego koło Uruk, należy nadal Eridu (warstwy XIV-XII) oraz Ras el-Amija koło Kisz. W okresie tym kultura Ubaid oparowała całą południową Mezopotamię. Nie zachowały się jednak praktycznie żadne pozostałości architektury charakterystycznej dla tej kultury. Odkryto natomiast sporo ceramiki, nie tylko kuchennej, ale również bardziej luksusowej, malowanej w geometryczne wzory, ciemną farbą na jaśniejszym tle naczyń. Gospodarka była podobna do tej z fazy poprzedniej, choć zauważalny jest wzrost znaczenia hodowli bydła. Przemysł kamienny pozostał ubogi, co wiąże się m.in. z surowcowym ubóstwem tej części Mezopotamii. Najczęściej w inwentarzu występują wióry z krzemienia i obsydianu, a także wykonane z innych kamieni gładzone siekiery, moździerze i tłuczki.

Okres Ubaid 3 był pierwszym obejmującym całą Mezopotamię, łącznie z częścią północną, a jego wpływy sięgały na wschodzie do Elamu, na zachodzie do północnej Syrii i Cylicji, na południu zaś po wybrzeża Arabii i wyspy Zatoki Perskiej (Bahrajn), gdzie znaleziono wyraźne ślady sezonowych osad ubaidzkich. W fazie tej nadal istniały lokalne różnice, wynikające m.in. z odmiennych warunków klimatycznych czy wodnych oraz dostępności surowców. Obecnie dostrzega się coraz więcej takich różnic, co powoduje

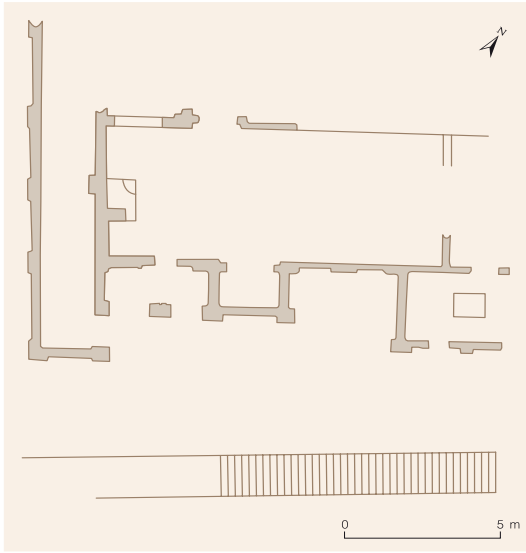
Ryc. 18
Ceramika faz: a) Ubaid 1,
b) Ubaid 2

wydłużenie czasu trwania omawianej fazy na północy i nie wydzielanie w tym rejonie fazy następnej, Ubaid 4, którą wyodrębnia się jedynie na południu. Północ pozostawała więc dłużej na etapie fazy Ubaid 3, a następnie powstała tam odrębna lokalna jednostka określana mianem zespołu Gawra.

Z warunków klimatycznych wynika również zróżnicowanie gospodarcze między północną a południową Mezopotamią. Podczas gdy w Dolnym Międzyrzeczu rozwijało się, w ograniczonym stopniu, rolnictwo irygacyjne, to Górne pozostawało nadal na etapie rolnictwa deszczowego. Na północy podstawę hodowli stanowiły owce i kozy, natomiast na południu przeważał chów świń, a przede wszystkim bydła, którego dominująca rola wynikała nie tylko z prowadzenia hodowli o charakterze mleczno-mięsny, ale także z wykorzystywania tych zwierząt jako siły pociągowej. Radło, a nawet prymitywny pług ciągnięte przez woły były już bowiem wówczas stosowane na południu. Tam też łowiectwo nie odgrywało niemal żadnej roli, rybołówstwo natomiast wciąż pozostawało ważnym źródłem zdobywania pożywienia.

Z odmiennych uwarunkowań gospodarczych wynikały różnice w typach osadnictwa oraz stylu życia w poszczególnych regionach Mezopotamii. Mieszkańcy południa,

odmienne uwarunkowania
gospodarcze północnej
i południowej Mezopotamii

Ryc. 19
Plan budynku z Eridu IX

budowle
trójdzielne

wykonywanie narzędzi
użytkowych z gliny

wynalezienie
wolnoobrotowego
koła garncarskiego

ze względu na dostęp do wody tylko w określonych miejscach i z powodu trudności surowcowych, byli w innej sytuacji niż osadnicy na północy. Tym ostatnim warunki klimatyczne umożliwiały podobną egzystencję do istniejącej wcześniej i nie skłaniały ich do poszukiwania nowych dróg rozwoju. Nie była konieczna ani koncentracja siły roboczej, ani osiedlanie się w ściśle określonych rejonach wzdłuż strumieni czy rzek, co nie zmuszało ich do zakładania większych osad lub rozbudowy starych. Również surowce do produkcji narzędzi były łatwiej dostępne. Natomiast niekorzystne pod wieloma względami, choć rekompensowane w inny sposób, warunki w Dolnej Mezopotamii sprzyjały powstawaniu większych i szybciej rozwijających się społeczności. Dzięki temu mogły one łatwiej podoląć trudnościom zwiększając wydajność rolnictwa i hodowli, znacznie rozwijając handel i tworząc miejsca, gdzie mógł się on odbywać. Była to prawdopodobnie jedna z głównych przyczyn, dla których osady południowoubaidkie były nie tylko większe od północnych, ale także od osad z czasów późniejszych. W okresie, kiedy osadnictwo rozszerzyło się na całą południową i środkową Mezopotamię, lepszym rozwiązaniem stały się grupy ma-

łych wiosek skoncentrowanych dookoła większego ośrodka protomiejskiego, rozwijającego się ze wspomnianych dużych osad ubaidzkich. Jedną z przyczyn przyjęcia takiego rozwiązania mogła być postępująca degradacja i zasolenie gleb.

Najważniejszym stanowiskiem na południu pozostało Eridu (warstwy XI-IX). Do jego najlepiej poznanych budowli należy konstrukcja odsłonięta w warstwie IX. Wzniesiono ją na oblicowanej ceglami platformie ziemnej, dostępnej dzięki długiej rampie. Budynek zajmował około 130 m² i miał trójdzielny plan. Centralna sala (12,4 x 4,3 m) flankowana była małymi pomieszczeniami. Od południa przylegał do niej długi i wąski korytarz. Cienkie ściany zewnętrzne wzmocnione zostały regularnie rozmieszczonymi pilastrami.

Okres Ubaid 3 w południowej Mezopotamii wyróżniał się nowymi, wcześniej nie spotykanymi cechami. Zaczęły pojawiać się wówczas wypalane w wysokiej temperaturze i bardzo twarde przedmioty gliniane (sierpy, siekiery i młoty, a także tzw. zagięte gwoździe), których część nosi wyraźne ślady zużycia. Wykonywanie narzędzi użytkowych z gliny świadczy o istniejącym w Dolnej Mezopotamii krzysie surowcowym. Przemysł krzemienisty był bardzo ubogi.

W fazie Ubaid 3 wynaleziono zostało wolnoobrotowe koło garncarskie, co znacznie zwiększyło produkcję ceramiki oraz umożliwiało wytwarzanie naczyń większych, o znacznie cieńszych ściankach. Pojawiło się wiele nowych form ceramiki: różne rodzaje dzbanów, liczne misy, tzw. wazy żółtowie, delikatne miseczki, zwane od cienkich ścianek ceramiką skorupkową, puchary i czarki na stopkach. Masowa niemal produkcja ceramiki doprowadziła natomiast do uproszczenia dekoracji i mniejszej staranności jej wykonania. Motywy geometryczne i mocno stylizowane wyobrażenia roślinne malowano ciemną farbą na płowym tle naczyń.

Do najważniejszych stanowisk północnej fazy Ubaid 3 należą: Tepe Gawra (warstwy XIX-XIII), Yarim Tepe III, Tell Madhur oraz Tell Abada. Najbardziej imponującą zabudowę odkryto na stanowisku Tepe Gawra w warstwie XIII, gdzie rozległy (18 x 15 m) dziedziniec otoczony był z trzech stron przez prostokątne budowle wzniesio-

Ryc. 20
Ceramika fazy Ubaid 3:
a) waza żółtowa, b) naczynie skorupkowe

ne na planie trójdzielnym, zwane tradycyjnie świątyniami, chociaż prawdopodobnie były to domy przywódców miejscowej wspólnoty. Obrządek pogrzebowy północnej Mezopotamii został poznany znacznie lepiej niż w części południowej: dzieci i dorosłych chowano pod podłogami domów lub na dziedzińcach, w jamach, w pozycji skurczonej, najczęściej na prawym boku wyposażając ich w skromne dary - pojedyncze naczynie i paciorki. Na wielu stanowiskach w północnej Mezopotamii odkryto także liczne odciski pieczęci stempłowych (na południu należą one do rzadkości), zdobione skomplikowaną dekoracją geometryczną; zaczynają się na nich pojawiać również przedstawienia figuralne, m.in. postaci ludzi.

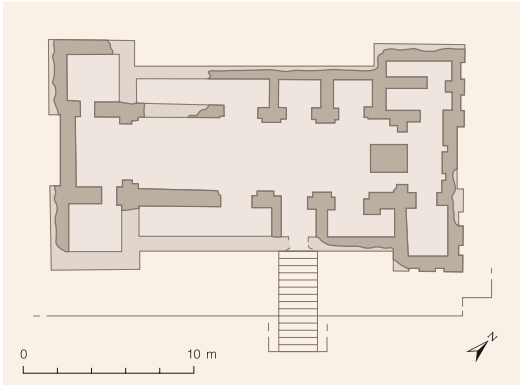
Największy rozkwit i postęp nastąpił w okresie Ubaid 4. Do najważniejszych stanowisk na południu należą, oprócz Eridu (warstwy VIII-VI), Uruk, Tell el-Ubaid, Tell Ukair i Ur. Architektura tej fazy była wyraźną kontynuacją poprzedniego okresu, szczególnie widoczną w sekwencji tzw. sondażu świątynnego z Eridu. Nadal dominowały budowle trójdzielne - jedna z najważniejszych, zajmująca 280 m², odkryta została w warstwie VI Eridu. Do każdego z dwóch dłuższych boków bardzo wydłużonej centralnej sali (20,7 x 3,8 m) przylegało pięć, dostępnych z niej, małych pomieszczeń. Do jednego z nich prowadziły dodatkowo schody z zewnątrz. Przy północnej, krótszej ścianie w sali głównej znajdowało się podium pokryte popiołami, w których znaleziono liczne rybne ości. Przy jednym z krótszych boków stała krótka ława. Domy takie znane są również z innych stanowisk (m.in. Uruk, Tell Ukair). Uwagę zwracają ich znaczne wymiary oraz architektoniczne podobieństwo: trójdzielne plany z dużymi salami centralnymi i małymi pomieszczeniami bocznymi, fasady zewnętrzne pokryte pilastrami nie tylko wzmacniającymi mury, ale i nadającymi im charakterystyczny rytm, a także podmurowania z cegieł, tworzące rodzaj platformy. Na wielu stanowiskach (np. Ur, Tell el-Ubaid) obok budynków trójdzielnych odkryto również ślady prostych domostw z trzciny i cegły mułowej. Monumentalne budowle trójdzielne były od momentu odkrycia interpretowane jako świątynie, co wynikało z ich rozmiarów oraz lokalizacji w miejscach późniejszych ośrodków kultu. Część badaczy sugeruje jednak, że wielkie trójdzielne budynki mogły wykształcić się ze zwykłych

obrządek
pogrzebowy

znaczący rozwój
w fazie Ubaid 4

Ryc. 21
Plan zabudowy Tepe Gawra XIII

Ryc. 22

Budynek z warstwy VI son-
daży świątynnego w Eridu

Ryc. 23

Idole kultury Ubaid 4

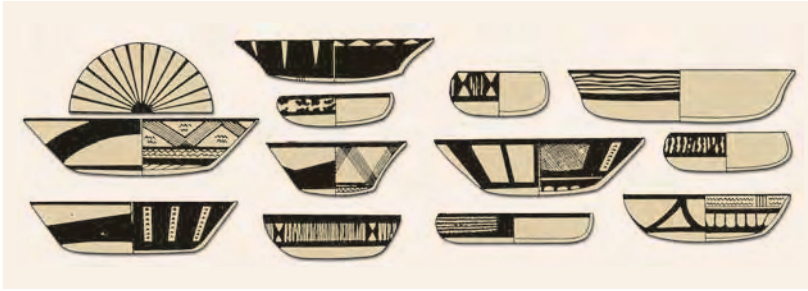

domów, a ich rozmiary wynikały z rangi zamieszkującej je osoby oraz z faktu przyjmowania przez nią w centralnej części pozostałych współplemieńców.

Z fazy Ubaid 4 pochodzą najwcześniejsze cmentarzyska w południowej Mezopotamii. Na cmentarzysku współczesnym w warstwie VI w Eridu przebadano kilkadziesiąt grobów jamowych, bądź zbudowanych z cegły mułowej. Zwłoki, orientowane na północny zachód, chowano w pozycji wyprostowanej na plecach, z rękami na brzuchu lub wzdłuż boków. Dary składały się zazwyczaj z kilku (1-6) glinianych naczyń (talerz, czara, dzban) zawierających żywność, paciorków z kryształu górskiego, obsydianu lub innych kamieni oraz glinianych figurek. Te ostatnie zaczęły pojawiać się w omawianym okresie stosunkowo licznie. Przedstawiają one zarówno zwierzęta, jak i ludzi (najczęściej kobiety) z tzw. węzłowatymi głowami, owalnymi oczami z ukośnymi naciekami oraz mocno podkreślonymi anatomicznymi cechami płciowymi. Ceramikę produkowano na kole wolnoobrotowym, a pod koniec fazy także na szybkoobrotowym. Znaczny wzrost produkcji ceramiki doprowadził do stopniowego zaniku praco-
chłonnej dekoracji malowanej i spowodował pogorszenie się jakości naczyń. Charakterystyką społeczeństwa ubaidzkie Dolnej Mezopotamii podkreślić należy jego znaczenie jako etapu pośredniego między małymi rolniczymi wspólnotami z przełomu VII i VI tysiąclecia p.n.e., a pojawieniem się społeczeństwa miejskiego epoki Uruk.

Od początku VI tysiąclecia p.n.e. następowało coraz wyraźniejsze różnicowanie się kultur mezopotamskich i irańskich. O ile na obszarze Mezopotamii wyłoniły się wówczas omówione wyżej duże zespoły, o tyle na terenie Iranu z lokalnych tradycji wyrosły nowe, niewielkie jednostki, o odmiennych cechach. Po odkryciach dokonanych na stanowisku Czoga Sefid w Chuzestanie wydzielono kulturę Sefid, która kontynuowała tendencje zapoczątkowane w Ali Kusz fazy Muhammad Dżaffar. Związki te widać najwyraźniej w produkcji ceramiki, powielającej technologie i kształty okresu poprzedniego. Niewiele zmienił się również przemysł krzemienisty, w którym formą dominującą pozostały nieretuszowane wióry. W niewielkiej osadzie w Czoga Sefid wznoszono wówczas małe, wieloizbowe domy z wewnętrznymi dziedzińcami. W środku osady odkryta została duża (10 x 7 m), ceglana platforma o nieznanym przeznaczeniu. Czoga Sefid było zamieszkiwane sezonowo, co może wynikać z przyczyn gospodarczych i świadczyć o zdecydowanej przewadze pasterstwa (owce, kozy) nad rolnictwem. Bezpośrednią kontynuatorką omówionej jednostki była rozwijająca się pod koniec 1. połowy VI tysiąclecia p.n.e. kultura Surkh.

Dopiero wraz z jej upadkiem pojawiły się w Chuzestanie wyraźne zmiany w sposobie życia, gospodarce i kulturze materialnej. Nowe grupy przechodziły powoli do rolnictwa irygacyjnego, a w pasterstwie dominującą rolę zaczęło odgrywać bydło. Te tradycje rozwijały się

Ryc. 24
Ceramika fazy Chazine

przez prawie całe V tysiąclecie p.n.e. Uważa się, że ich pojawienie miało związek z kulturą Samarra, a zwłaszcza z procesami zachodzącymi w tzw. przejściowej kulturze Czoga Mami (połowa VI tysiąclecia p.n.e.). Osadnicy, którzy przybyli w tym okresie do Czoga Sefid, byli przede wszystkim rolnikami, uprawiającymi także rośliny wymagające sztucznego nawadniania.

W 2. połowie VI tysiąclecia p.n.e. na bazie wspomnianej jednostki przejściowej powstała oryginalna kultura irańska, zwana Sabz. Jej stanowisko eponimiczne, Tepe Sabz, znajduje się nieco na południe od Czoga Sefid. Podstawę rolnictwa kultury Sabz stanowiła uprawa pszenicy, jęczmienia, soczewicy, wyki oraz lnu, częściowo oparta na irygacji. Hodowano głównie kozy, w mniejszym stopniu owce i bydło. Narzędziami charakterystycznymi dla tej kultury były kamienne, gładzone kopaczki osadzone w drewnianych rękojeściach za pomocą bituminu.

W ostatniej ćwierci VI tysiąclecia p.n.e. omawiana jednostka przekształciła się w kulturę Chazine, wykazującą podobieństwa do współczesnej jej fazy Ubaid 2 z południowej Mezopotamii. Nastąpiło wówczas szybkie rozprzestrzenienie się nowych wzorców kulturowych, wzrosła również liczba osad. Kultura ta występowała także na terenie wschodniej Suzjany, gdzie fazie Chazine odpowiada faza Suzjana b. Gospodarka tego okresu nadal opierała się na rolnictwie deszczowym. Uprawiano przede wszystkim pszenicę, jęczmień, wykę i soczewicę. Wyraźnie zwiększyło się natomiast pogłowie owiec, które stały się drugimi, obok kóz, podstawowymi zwierzętami hodowlanymi. Osady były małe, zabudowane prostokątnymi chatami. Charakterystyczna dla tej kultury była bardzo dobrze wypalona ceramika, malowana czarno na płowym tle. Dekoracja geometryczna pokrywała niemal całą powierzchnię naczyń.

O ile rozwój kulturowy Chuzestanu pozostawał wyraźnie pod wpływem Międzyrzecza, o tyle w północno-zachodnim Iranie i na płaskowyżu irańskim rozwijały się nowe samodzielne jednostki. W północno-zachodnim Iranie powstała rolnicza, bazująca w dużej mierze na irygacji kultura Hadzi Firuz. Dużo istotniejsza, z punktu widzenia rozwoju cywilizacyjnego, była jednak kultura Tepe Sialk z Wyżyny Irańskiej. Powstała ona najpóźniej w połowie VI tysiąclecia p.n.e. i przez ponad 2500 lat wywierała olbrzymi wpływ na cywilizację Iranu. Dwie najstarsze fazy jej rozwoju przypadły na okres neolitu, trzecia zaś była już eneolityczna.

Twórcy fazy zwanej Sialk I byli rolnikami uprawiającymi przede wszystkim jęczmień i hodującymi kozy. Podstawowymi narzędziami tego okresu były: żarna, siekierki, kopaczki, noże, drapacze, a przede wszystkim zbrojniki do sierpów. Ceramikę Sialk I dzieli się na cztery grupy, wśród których najbardziej charakterystyczna jest grupa brązowych naczyń pokrytych kremowym slipem, na którym czarną farbą malowano dekorację geometryczną. Wykorzystywano również miedź, z której poprzez młotkowanie na zimno

pozostające pod wpływem
Międzyrzecza kultury
Chuzestanu bazujące na
rolnictwie deszczowym

samodzielne jednostki
północno-zachodniego
Iranu i Wyżyny Irańskiej
przechodzące do
rolnictwa irygacyjnego

kultura Tepe Sialk
– fazy I i II

wyrabiano szpile i igły. Domy wznoszono na planie prostokąta z ubitego mułu. Zmarłych grzebano pod podłogami chat, w pozycji skurczonej i posypywano ochrą.

Na przełomie VI i V tysiąclecia p.n.e. rozpoczęła się faza Sialk II, cechująca się ekspansją terytorialną i pojawieniem się nowych stanowisk. Najwyraźniejsze zmiany zaszły wówczas w ceramice. Do jej wypału zaczęto stosować piece, a dominującą formą zdobienia naczyń stały się wzory malowane czarną farbą na czerwonym tle. Obok motywów geometrycznych zaczęły pojawiać się także stylizowane sylwetki zwierząt i ludzi. Budownictwo tej fazy najlepiej zbadane zostało na stanowisku Zaghe, gdzie odsłonięto kilkanaście wzniesionych z cegły suszonej, prostokątnych domów, złożonych zazwyczaj z dwóch pomieszczeń. Obok nich znajdowały się ogrodzone dziedzińce z piecami chlebowymi i naczyniami na wodę. Przemysł kamienny w tym okresie był podobny do fazy poprzedniej. Nadal wykorzystywano miedź, stosując w niektórych wypadkach jej obróbkę na ciepło. Podstawą gospodarki wciąż pozostawało rolnictwo, a oprócz kóz hodowano również świnię. Człowiekowi towarzyszył także udomowiony pies.

neolit ceramiczny
w Anatolii

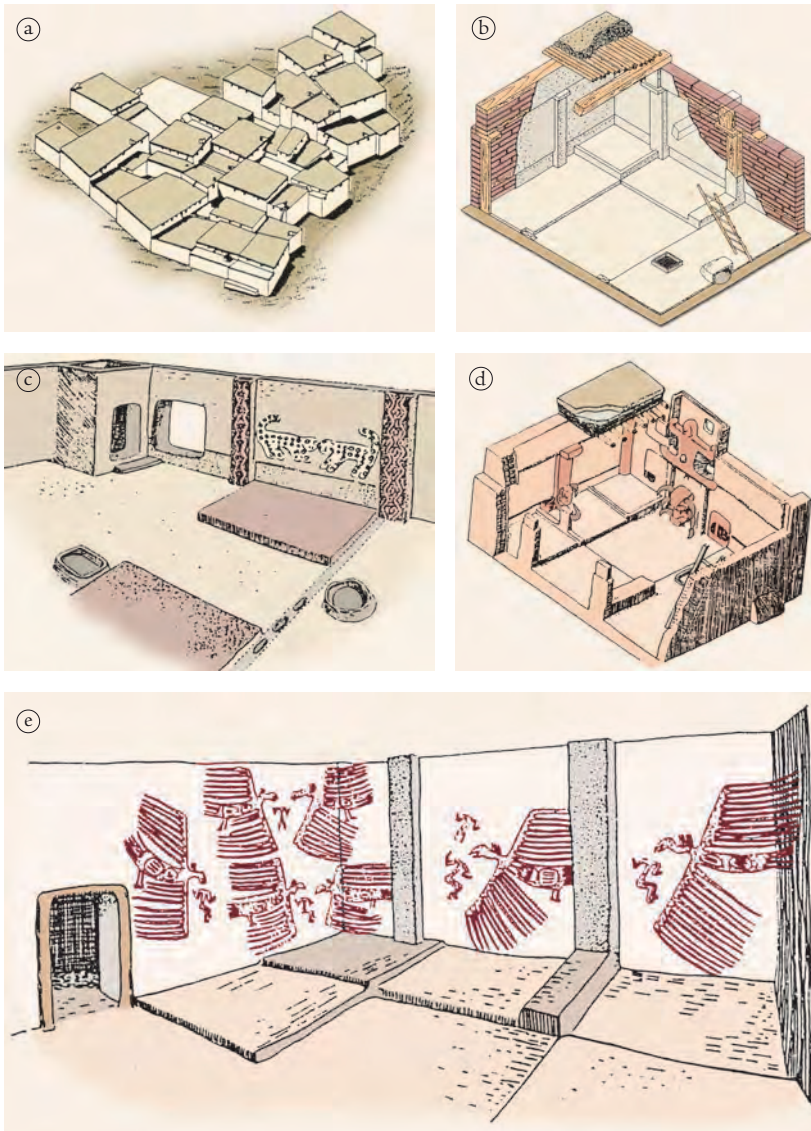
Neolit ceramiczny w Anatolii datowany jest na około 6500-5500 p.n.e. Leżące na płaskowyżu Konya, Çatal Hüyük (Wschód) jest najbardziej znanym stanowiskiem tego okresu. Osada składała się z przylegających ściśle do siebie budynków, między którymi nie było ani ulic, ani dziedzińców. Budynki, dostępne jedynie przez dach, miały grube ściany tworzące rodzaj zewnętrznej fasady, stanowiącej prawdopodobnie prosty środek obronny. Wewnątrz ściany domów pokryte zostały tynkiem, a następnie pomalowane na czerwono lub ozdobione freskami o tematyce krajobrazowo-figuralnej. Dobrze zachowane wyposażenie budynków zawierało: zasobniki na ziarno, paleniska, piece chlebowe, platformy i ławy służące zapewne jako łóża lub stoły. Zmarłych chowano w obrębie osady, pod platformami w domach mieszkalnych lub w budynkach nazywanych sanktuariami, wyróżniających się bogatym wystrojem malarskim. Dary grobowe ofiarowywano tylko nielicznym zmarłym, ale były one wówczas bardzo bogate i zawierały: obsydianowe lusterka, głowice maczug, naczynia kamienne, krzemienne sztylety z ozdobnymi kościanymi rękojeściami.

Çatal Hüyük – najbardziej
znane stanowisko

Mieszkańcy Çatal Hüyük prawdopodobnie czerpali zyski z handlu obsydianem i produkcji przedmiotów z tego cennego surowca. Obsydianowe narzędzia i broń, stanowiące 90% znalezionych na tym stanowisku przedmiotów, wyróżniają się wyjątkową starannością wykonania, a wiele wyrobów nie miało współcześnie sobie równych. Groty strzał, włócznie i ostrza sztyletów wytwarzano techniką płaskiego dwustronnego retuszu. Te ostatnie stanowiły broń reprezentacyjną lub rytualną. Najstarsza ceramika była średnio wypalona, gładzona i pokryta kremowym slipem. Później pojawiła się ceramika ciemna, cienkościenna i lepiej wypalona. Przeważały wówczas misy i wysokie pękate naczynia z guzkami. Duże bogactwo form cechowało plastikę - glinianą i kamienną. Obok przedstawień schematycznych odnaleziono także realistyczne figurki zwierząt i ludzi, m.in. mężczyzn siedzących na bykach, ciężarne kobiety, kobiety z leopardami, a nawet całe sceny rodzajowe, jak całującą się parę w towarzystwie matki z dzieckiem. Pojawiły się także w tym czasie duże gliniane pieczęcie, zdobione dekoracją geometryczną. Zarówno zachowane szczątki, jak i tematyka przedstawień wyraźnie wskazują, że najważniejszą dziedziną gospodarki była wówczas hodowla, przede wszystkim bydła. Uprawa roli mogła mieć znaczenie drugorzędne, zwłaszcza że prawdopodobnie musiała opierać się na jakiejś formie irygacji.

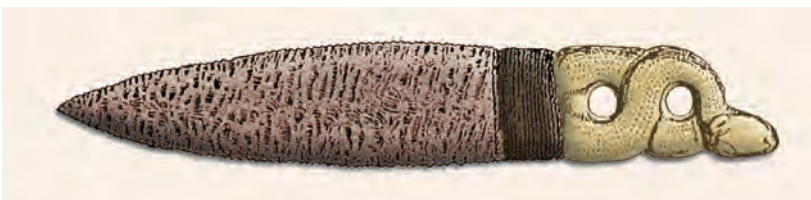
dyskusyjna rola
Çatal Hüyük

Interpretacja znalezisk z Çatal Hüyük wzbudza znaczne dyskusje. Przypisywanie mu bowiem roli ośrodka kultowego dla sąsiednich społeczności wydaje się niczym nie uzasadnione. Jest bardziej prawdopodobne, że jego wyjątkowość wynikała ze względów gospodarczych, stanowiących wystarczającą bazę dla rozwinięcia wymiany dalekosiężnej, a być może również zmonopolizowania wymiany surowców. Niewątpliwie

Ryc. 25

Çatal Hüyük: a) rekonstrukcja zabudowy osady, b) rekonstrukcja typowego domu, c-d) tzw. sanktuarium, e) fresk we wnętrzu domu

Ryc. 26

Obsydianowy sztylet z kościaną rękojeścią z Çatal Hüyük

Ryc. 27

Gliniane figurki przedstawiające kobiety i pieczęcie stemplowe z Çatal Hüyük

anatolijski późny neolit –
Hacilar

omówiona społeczność musiała być już znacznie zhierarchizowana, a sama osada stanowiła kolejny krok w kierunku urbanizacji.

Wraz ze schyłkiem Çatal Hüyük rozpoczął się okres anatolijskiego późnego neolitu. Do jego najważniejszych stanowisk należą Erbaba i Mersin, a przede wszystkim Hacilar (warstwy IX-VI), które w VI tysiącleciu p.n.e. zostało ponownie zasiedlone przez społeczność utrzymującą się głównie z uprawy roli. Już na początku tego okresu pojawiła się w Hacilar wysokiej jakości ceramika malowana. Pozostałości architektury znane są z najmłodszych warstw. Osada była zabudowana prostokątnymi domami (około 60 m²), grupowanymi wokół centralnych dziedzińców. Ich ściany wznoszono z cegieł kładzionych na kamiennych fundamentach. Dachy podparte były przez drewniane słupy, co sugeruje istnienie piętra. Wyposażenie domów stanowiły żarna, moździerz, piece chlebowe i paleniska. Przemysł krzemienowy był ubogi. Charakterystycznym elementem były natomiast liczne gliniane figurki, ukazujące kobiety z mocno zaakcentowanymi cechami płciowymi. W warstwie VI Hacilar zostało zniszczone na skutek nieznanego kataklizmu.

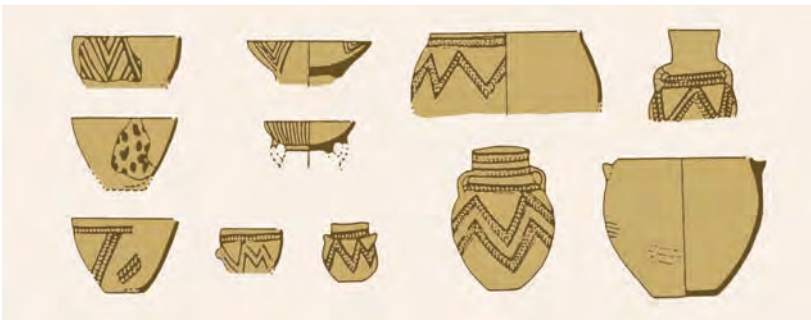
północnosyryjska kultura
Amuk – fazy A-E

W Syro-Palestynie osadnictwo neolityczne koncentrowało się w pasie nadmorskim i na nizinach. Liczne stanowiska pojawiły się na północnosyryjskiej równinie Amuk. Elementem charakterystycznym była ciemna, wygladzana ceramika, której kolejne warianty charakteryzują następujące po sobie etapy kultury Amuk. Jej początki (faza A) datuje się na około 6000 rok p.n.e., schyłek zaś (faza Q) sięga okresu hellenistycznego. Gospodarka fazy Amuk A opierała się na uprawie zbóż oraz hodowli świń i kóz. Charakterystyczne dla tej fazy były groty typu Amuk, krótkie zbrojniki do sierpów, gladzone siekierki oraz naczynia kamienne. Zaczęły pojawiać się również wykonane z kamienia stemple, zdobione ornamentem geometrycznym. Podobne zjawiska z tego czasu można obserwować na stanowiskach leżących poza równiną Amuk (m.in. w Ras Szamad VB czy Tell Ramad III).

Około 5600 roku p.n.e. rozpoczęła się faza Amuk B, nie przynosząca większych zmian. Bezpośrednia kontynuacja fazy poprzedniej widoczna jest zarówno w gospodarce, jak i w technikach produkcji narzędzi. Bardziej zróżnicowana była natomiast

Ryc. 28
Ceramika wygladzana z fazy
Amuk B

Ryc. 29
Zabytki przemysłu krzemien-
nego i ceramika kultury
Yarmuk

ceramika, zdobiona malowanymi i wygladzonymi wzorami geometrycznymi. Współcześnie z fazą Amuk B rozwijała się na terenie obecnego Libanu faza, zwana od najważniejszego stanowiska wczesnym neolitem Byblos. Osadę eponimiczną zajmowały prostokątne jednoizbowe domy, a jej mieszkańcy trudnili się przede wszystkim rolnictwem i myślistwem. Ceramika nawiązywała do wzorów Amuk B.

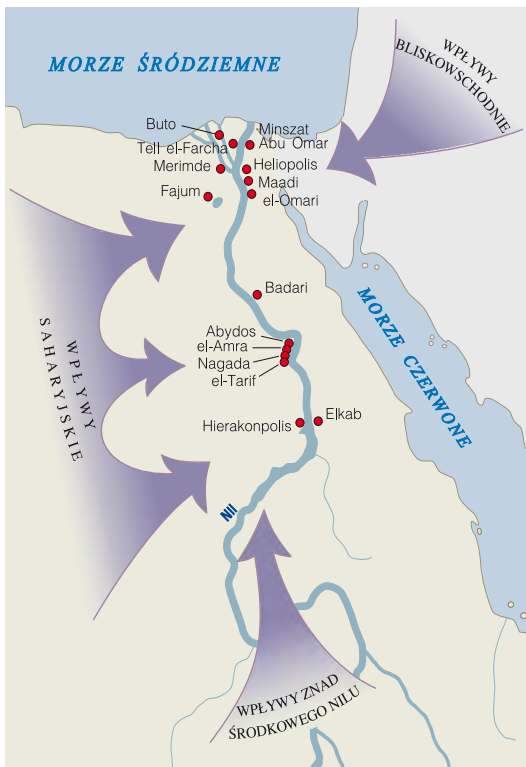
Pod koniec VI tysiąclecia p.n.e. równina Amuk (w fazie C) dostała się pod wyraźny wpływ kultury Halaf z północnej Mezopotamii, co jest widoczne zwłaszcza w ceramice i architekturze (tolosy). Zaniknęły wówczas groty strzał i włócznie, pojawiły się natomiast wióry o równoległych krawędziach tnących, zwane kananejskimi, oraz liczne gliniane pociski do proc. Na początku V tysiąclecia p.n.e. rozwijała się faza Amuk D, o której niewiele wiadomo, oraz nieco lepiej poznane, tzw. środkowoneolityczne Byblos. Dużą osadę zajmowały prostokątne domy. Najciekawszy z nich, uznany za sanktuarium, składał się z trzech pomieszczeń, w których znaleziono liczne naczynia gliniane i kamienne oraz umieszczone pod podłogą ludzkie czaszki i kompletne szkielety.

Faza E kultury Amuk związana była z kulturą Ubaid, której wpływy widoczne były głównie w ceramice (80% ceramiki Amuk wykazuje wpływy ubaidzkie), podczas gdy narzędzia kontynuowały tradycje lokalne. O gospodarce i architekturze tej fazy wiadomo bardzo niewiele. Współczesna jej faza osady w Byblos nazywana jest późnoneolityczną (połowa V tysiąclecia p.n.e.). Wznoszone wówczas domy były długie (do kilkunastu metrów) i wąskie, miały jedną lub więcej izb. Zmarłych grzebano prawdopodobnie poza osadą. Ceramika natomiast wykazuje cechy kryzysu: formy stały się bardziej prymitywne, a dekoracja praktycznie zanikła.

Opuszczona, być może na skutek zmian klimatycznych, pod koniec neolitu preceramicznego B Palestyna została ponownie zasiedlona w połowie VI tysiąclecia p.n.e. wchodząc w okres zwany ceramicznym lub późnym neolitem Palestyny. Podzielony on został na trzy fazy: kulturę Yarmuk (około 5500-5000 p.n.e.), neolit ceramiczny A (około 5200-4800 p.n.e.) oraz neolit ceramiczny B (około 4500-4000 p.n.e.). Pierwszą z nich cechowała prymitywna ceramika, dekorowana prostymi geometrycznymi wzorami, wykazująca, podobnie jak przemysł krzemienowy, wyraźne wpływy neolitycznego Byblos. Na najważniejszym stanowisku tej fazy w Szar Hagolan odkryto kolistę półziemiankę, a także narzędzia wyrabiane z dużych otoczków, zbieranych nad rzeką Yarmuk. Cechami typowymi dla tej kultury były ponadto: nacinana dekoracja ceramiki oraz drobna plastyka – gliniane główki kobiet i przedstawienia bydła, a także rzeźbione na bazaltowych i wapiennych otoczkach figurki ludzi. Neolit ceramiczny A znany jest głównie z Munhata i Jerycho IX. Osady, zabudowane okrągłymi i lekko zagłębionymi w ziemi chatami z cegieł suszonych, były sezonowe. W inwentarzu obok prymitywnej ceramiki występuje także lepsza gatunkowo, pokryta czerwonym lub kremowym slipem i malowana w proste geometryczne wzory. Neolit ceramiczny B przyniósł dalsze zmiany w ceramice – poprawiła się jej jakość, a dekoracja stała się bardziej zróżnicowana (malowanie, odciskanie, aplikacje). Na większości stanowisk

objęcie równiny Amuk
wpływami północno-mezopotamskimi

Ryc. 30
Kierunki neolityzacji Egiptu

Kultura wczesnochartumska i neolit chartumski

Na obszarze dzisiejszego środkowego Sudanu w okresie około 8000-5000 p.n.e. rozwijała się kultura wczesnochartumska, która następnie dała początek neolitowi chartumskiemu (około 5000-3000 p.n.e.). Rejon ten stanowił strefę szczególnie aktywnej działalności gospodarczej oraz obszar intensywnych zmian społecznych. Obydwie te sfery oddziaływały w znaczący sposób na rozwój terenów ościennych.

W okresie kultury wczesnochartumskiej na terenach środkowego Sudanu doszło do powstania rozwiniętej gospodarki przyswajalnej z elementami specjalizacji, której ważną gałąź stanowiło najstarsze afrykańskie garncarstwo. Najważniejszymi stanowiskami tej kultury są: Khartoum Hospital, el-Qoz i Sarourab (rejon dzisiejszego Chartumu i okolice). Podstawę utrzymania ludności stanowiły: rybołówstwo, łowiectwo oraz zbieractwo. Do wyrobu narzędzi krzemiennych używano techniki mikrolitycznej, szerokie zastosowanie znalazły również żarna.

W epoce następnej środkowy Sudan stał się jednym z ważniejszych ośrodków neolityzacji w Afryce. Za najważniejsze stanowiska neolitu chartumskiego uznaje się te, leżące na terenach między połączeniem Nilu Białego z Błękitnym a rejonem VI Katarakty, m.in. Kadero, Shaheinab, Geili. W okresie tym na szeroką skalę rozwijała się początkowo hodowla bydła, wsparta intensywną eksploatacją dzikich zbóż afrykańskich, następnie pod koniec IV tysiąclecia p.n.e. doszło do udomowienia prosa. Nadal stosowano narzędzia mikrolityczne, choć wyraźnie wzrosła rola większych szlifowanych narzędzi i broni. Zmianom gospodarczym towarzyszyły przemiany o charakterze społecznym. Wyodrębniła się wówczas prawdopodobnie elita, zapewne o dziedzicznym charakterze, której groby świadczą zarówno o uprzywilejowanej pozycji, jak i stosowaniu odrębnego rytuału pogrzebowego.

pojawiły się ponownie domy prostokątne, wieloizbowe, z piecami chlebowymi. Osadnictwo miało już charakter stały, a gospodarka bazowała na rolnictwie oraz hodowli świń i bydła. Pod koniec neolitu ceramicznego Jerycho zostało z nieznanых przyczyn opuszczone. Człowiek powrócił w to miejsce dopiero po kilkusetletniej przerwie, na początku epoki brązu.

Początki neolitu w Egipcie datuje się na przełom VI i V tysiąclecia p.n.e. Były one wynikiem nałożenia się na siebie miejscowych tradycji oraz obcych impulsów kulturowych, biegnących z trzech głównych kierunków: z Bliskiego Wschodu, z zachodniej Sahary i znad środkowego Nilu. Wpływy bliskowschodnie są szczególnie dobrze widoczne w kulturze Merimde. Można je dostrzec w technikach krzemieniarskich i ceramice, a przede wszystkim w fakcie pojawienia się pszenicy i lnu oraz hodowli owiec i kóz. Elementy kulturowe z Lewantu odnaleźć można także w starszej fazie neolitu fajumskiego czy w zespole el-Omari. Dalej na południe wpływy te sięgają aż po pogranicze Środkowego i Górnego Egiptu, gdzie są widoczne w kulturze Badari. Równie oczywiste są kulturowe wpływy na dolinę Nilu pochodzące z Sahary, gdzie co najmniej od VII tysiąclecia p.n.e. rozwijał się neolit saharno-sudański [**Kultura wczesnochartumska i neolit chartumski**], cechujący się znajomością ceramiki i hodowli bydła. Elementy pustynne znane są dobrze także z tzw. Moerieniu – ostatniej fazy neolitu fajumskiego (około 4200-3600 p.n.e.), którego przemysł krzemienny cechowały silne związki ze wschodnią Saharą. Analiza neolitycznych zespołów narzędzi krzemiennych z Górnego Egiptu wykazuje pokrewieństwa z Pustynią Zachodnią.

Najstarszą neolityczną kulturą z Dolnego Egiptu była kultura Fajum A (koniec VI i 1. połowa V tysiąclecia p.n.e.), lokalizowana w rejonie oazy o tej samej nazwie. Nie jest znany żaden pochówek ludności fajumskiej, przetrwały natomiast ślady sezonowych obozowisk, z których największe znajdowały się na tzw. komie (wzgórzu) W. Ich jedynym zachowanym elementem są liczne, rozrzucone nieregularnie paleniska, nie ma natomiast żadnych śladów szałasów czy chat. W odległości kilkuset metrów odnaleziono jamy zasobowe służące do przechowywania zboża oraz części wyposażenia ruchomego w okresach, kiedy obozowisko opuszczano. Podstawą gospodarki była uprawa roli

trzy główne kierunki
neolityzacji Egiptu

Fajum A – najstarsza
neolityczna kultura
Dolnego Egiptu

Ryc. 31
Osadnictwo kultury Fajum A

(pszenica, trzy odmiany jęczmienia, len) i hodowla (bydło, owce, kozy oraz świny); udomowiono również psa. Ważne miejsce zajmowało masowe łowienie ryb, szczególnie w płytkich przybrzeżnych rozlewiskach, oraz polowanie na hipopotamy, słonie, żółwie czy ptactwo wodne.

Techniki krzemieniarskie kultury Fajum A zerwały z tradycją wcześniejszych kultur epipaleolitycznych. Narzędzia wykonywano z lokalnego krzemienia uzyskując krótkie wióry, które następnie opracowywano stosując bifacjalny (dwustronny) retusz powierzchniowy. Do najpopularniejszych narzędzi należały sierpy, niektóre zachowane do dzisiaj, złożone z prostej drewnianej rękojeści, w której osadzano po kilka zębatych ostrzy krzemiennych. Często występują również krzemienne groty strzał, a siekierki z krzemienia, czertu, dolerytu i wapienia stanowią 40% całości znanego materiału. Liczne były także kamienne tłuczki i żarna złożone z podłużnych niecek i rozcieraczy. Do połowu ryb i polowań używano natomiast harpunów z kościanymi ostrzami. W inwentarzu pojawiają się ponadto inne kościane przedmioty, m.in. szpile bez uszek, szydła. Naczynia o bardzo prostych formach, pozbawione dekoracji miały powierzchnie czarną lub czerwoną. Ceramikę niekiedy wygładzano.

Drugą kulturą dolnoegipskiego neolitu była kultura Merimde (1. połowa V tysiąclecia p.n.e.), znana przede wszystkim z eponimicznego stanowiska w południowo-zachodniej Delfcie, w obrębie której wydziela się obecnie trzy główne fazy, oddzielone trudnymi do jednoznacznego określenia okresami opuszczenia stanowiska. W pierwszej z nich obok narzędzi wiórowych, nawiązujących do kultury Yarmuk z Palestyny, występował przemysł na odlupkach wskazujący na miejscowe epipaleolityczne dziedzictwo. W inwentarzu pojawiają się drapacze, wiertniki, krzemienne siekierki i małe groty strzał. O powiązaniach ze wschodem świadczyć mogą również liczne muszle pochodzące z Morza Czerwonego oraz techniki ceramiczne, wykorzystywane do produkcji naczyń z lokalnie dostępnego syltu (mułu nilowego) bez domieszek, które cha-

techniki krzemieniarskie
kultury Fajum A

dolnoegipska kultura
Merimde – faza I

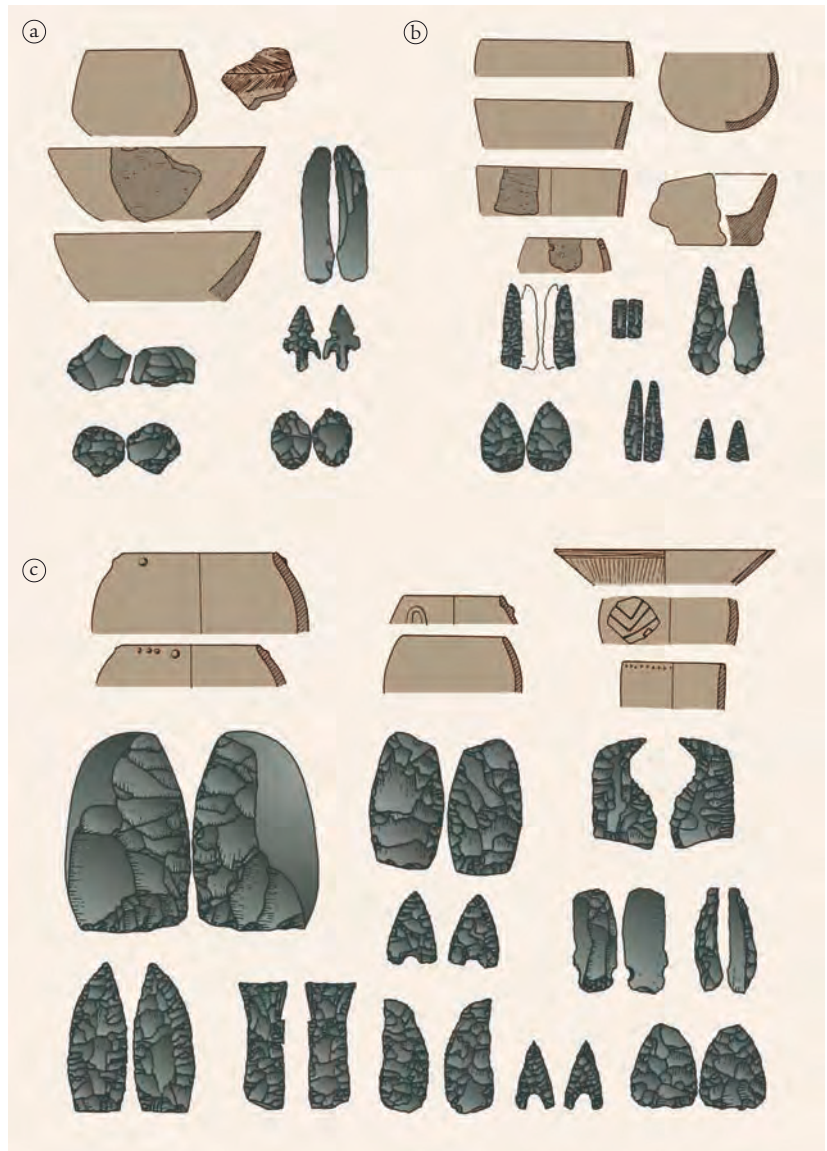

Ryc. 32
Narzędzie krzemienne kultury
Fajum A

rakteryzowały się grubymi ściankami, rytą dekoracją i małą różnorodnością form. Na stanowisku Merimde odsłonięto otwory po słupach oraz płytkie, owalne lub okrągłe, zagłębienia w ziemi o średnicy 2-3 m, a także kilka palenisk. Zachowały się ponadto liczne żarna i rozcieracze. Na omawianą fazę datowana jest antropomorficzna figurka i fragmentarycznie zachowane przedstawienie byka.

Faza II charakteryzowała się nierozwiniętym przemysłem rdzeniowym, wykazującym znaczne wpływy afrykańskie. Jest on nieporównywalny z żadnym innym, znanym z pozostałych neolitycznych stanowisk z terenów Egiptu. Fazę II cechowała większa gęstość osadnicza, odnaleziono również liczniejsze pozostałości kultury materialnej niż z okresu poprzedniego. W inwentarzu tej fazy częściej występuje ceramika polerowana, chociaż formy naczyń nadal pozostały proste. Do produkcji narzędzi zaczęto wykorzystywać bryły surowca krzemienego, zalegające w sąsiednich masywach wapiennych. Wynikało to prawdopodobnie z zastąpienia techniki płaskiego retuszu bifacialnego retuszem przez nacisk i polerowaniem, co wymagało krzemienia o lepszej jakości. Technika ta, stosowana np. do produkcji długich trójkątnych i romboidalnych ostrzy, bezpośrednio poprzedzała tę stosowaną w kulturze Nagada II do produkcji ostrzy najbardziej zaawansowanych technologicznie. W fazie II wzrosła również liczba przedmiotów z terakoty, kości i muszli. Z tej pierwszej wykonywano m.in. znalezione we fragmentach figurki bydła. Z muszli wyrabiano haczyki, z kości natomiast – igły i szydła oraz charakterystyczne harpuny z trzema zadziorami.

Merimde II – specyficzny
przemysł krzemienisty
wykazujący znaczne
wpływy afrykańskie

Ryc. 33

Ceramika i narzędzia krzemienne kultury Merimde: a) faza I, b) faza II, c) faza III

Merimde III – dalszy rozwój przemysłu krzemienno-

Faza III to kolejno po sobie następujące etapy w rozwoju tej samej społeczności, tworzącej kulturę regionalną. Charakterystyka kultury Merimde zamieszczana w starych opracowaniach ograniczała się wyłącznie do omówienia jej III fazy. Ceramika tego okresu przyjmowała formy bardziej zamknięte i z reguły większe niż poprzednio, chociaż znaczącą ilościowo grupę stanowiły także miniatury. Przemysł krzemienno-

rych przedmiotów oraz stwierdzona w Merimde obecność warsztatu obróbki krzemienia pozwalają zakładać istnienie już wówczas grupy mniej lub bardziej wyspecjalizowanych rzemieślników. Liczniej występują w warstwach tej fazy, podobne do wcześniejszych przedmioty wykonane z kości, rogu, kości słoniowej, terakoty i muszli. Paciorki z kości, kości słoniowej, terakoty i półszlachetnych kamieni (turkus, krwawnik, agat) zostały odnalezione zarówno w warstwach osadniczych, jak i w grobach. Z tego okresu pochodzi również terakotowa figurka antropomorficzna z zaznaczonymi włosami, oczami i piersiami – pierwsze znane dotąd wyobrażenie człowieka z terenów Egiptu. Innym przykładem może być owalna głowa o wysokości 12 cm, z dwoma otworami w miejscu oczu, płaskim nosem i małymi otwartymi ustami.

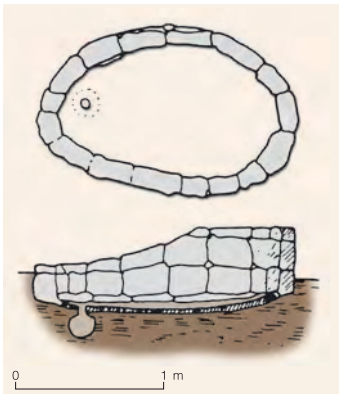
W fazie Merimde III wznoszono owalne szałas-y i osłony od wiatru z wejściem od południowego zachodu, częściowo wkopane w ziemię, a częściowo wybudowane ponad nią. Pozostałości po cienkich słupach świadczą o budowaniu lekkich szałasów i zagród dla zwierząt. W obrębie domostw lub tuż przy nich znajdowały się paleniska oraz pojemniki i naczynia zasobowe. Cała osada, w ciągu swoich minimum 400-letnich dziejów, zajmowała przestrzeń około 20 ha, co spowodowane było stopniowym przenoszeniem się jej mieszkańców na tereny sąsiednie.

W Merimde, w przeciwieństwie do Fajum A, znaleziono także groby. Nie jest jednak jasne, czy można mówić w tym przypadku o zwyczaju grzebania zmarłych w obrębie osady. Obecność szkieletów pod podłogami domów lub w ich pobliżu może być bowiem wynikiem rozwoju osady i zajmowania przez nią terenów wcześniejszych cmentarzysk lub przeciwnie, może świadczyć o grzebaniu zmarłych w częściach już opuszczonych. Fakt, że znaleziono niemal wyłącznie szkielety kobiet i dzieci może wskazywać, że przynajmniej we wcześniejszym okresie te właśnie grupy zmarłych składano wewnątrz osady, tak jak to było często w zwyczaju w Azji Południowo-Zachod-

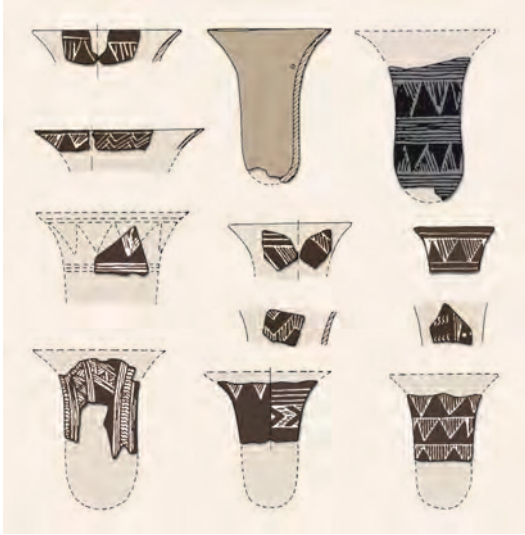

Ryc. 34
Głowa z Merimde

obrzątek
pogrzebowy

Ryc. 35
Dom i grób z Merimde

Ryc. 36
Puchary kultury Tasa

el-Omari – trzecia
z ważniejszych kultur
północnego Egiptu

oryginalna ceramika
wykazująca analogie do
ceramiki palestyńskiego
neolitu A i B

niej. Dla mężczyzn mogło istnieć osobne cmentarzysko. Natomiast w fazach późniejszych wszystkich zmarłych chowano, być może, w opuszczonej części osady. Zwłoki grzebano w płytkich, owalnych jamach, zawinięte w maty lub skóry, w mocno skurczonej pozycji, na prawym boku, z głową skierowaną na południe. Wyposażenie grobowe było ubogie, najczęściej tworzyły je ziarna zbóż i kości zwierząt, wskazujące na składanie darów z żywności, oraz nieliczne naczynia gliniane.

Mimo wyraźnej przerwy pomiędzy fazą najwcześniejszą a następnymi, neolityczny typ gospodarki był ugruntowany od początku kultury Merimde. Podstawą utrzymania jej twórców była hodowla zwierząt: bydła, owiec, świń i niewielkiej ilości kóz. Człowiekowi towarzyszył również udomowiony pies. W fazie najstarszej hodowla bydła, owiec i świń była mniej więcej zrównoważona, jednak już w fazie kolejnej nastąpił wyraźny wzrost znaczenia bydła. Uprawiano pszenicę, prawdopodobnie jęczmień i sorgo; znana była również wyka. Uzupełnieniem gospodarki było łowiectwo i zbieractwo.

Ostatnią z ważniejszych neolitycznych kultur północnego Egiptu była kultura el-Omari. Stanowisko eponimiczne, znajdujące się u ujścia Wadi Hof, kilka kilometrów na północ od Heluanu, pokryte było okrągłymi, owalnymi lub nieregularnymi jamami wykopanymi w żwirach leżących na powierzchni wadi lub kutymi w skale macierzystej, pełniącymi funkcje zasobowe i mieszkalne. Paleniska występowały rzadko i zawsze usytuowane były na zewnątrz jam. Dyskusyjny i do dzisiaj ostatecznie nierozstrzygnięty pozostaje problem współczesności osady i grobów znajdujących się w jej obrębie. Gospodarka el-Omari opierała się na uprawie pszenicy, jęczmienia, bobu, grochu i lnu oraz na hodowli bydła, kóz, owiec, a zwłaszcza świń. Bardzo ważne, a może nawet podstawowe znaczenie miało rybołówstwo. Zbierano dzikie owoce i małże oraz polowano, głównie na zwierzęta ziemno-wodne. Jednym z większych osiągnięć ludności el-Omari były podejmowane przez nią pierwsze próby wykonywania narzędzi z wiórów krzemienianych. Stosowano również techniki tradycyjne: szlifowanie i obłupywanie bifacjalne, wykonywanie narzędzi z odłupków oraz retusz powierzchniowy przez nacisk. Do produkcji narzędzi wykorzystywano zarówno lokalnie dostępne, niewielkie bryły surowca, jak i większe, importowane konkracje i wióry z szarego krzemienia. Dla schyłkowej fazy osadnictwa el-Omari charakterystyczne były stosunkowo duże noże z importowanego krzemienia i ich dużo mniejsze imitacje wykonywane z materiału lokalnego. W inwentarzu często występują przeszłiki, mało jest natomiast wyrobów kościanych. Liczniejsze niż w poprzednio omawianych kulturach są natomiast ozdoby: paciorki z kamieni półszlachetnych, wisiorki z muszli z Morza Czerwonego, ze strusich jaj czy kości. Ceramika, zazwyczaj czerwona, jest polerowana i wygładzana. Do produkcji naczyń o stosunkowo zróżnicowanych formach używano gliny kopalnej, schudzonej domieszkami organicznymi i mineralnymi. Ceramika ta tworzy tak oryginalną grupę, że nie można jej porównać z ceramiką z Merimde i Fajum. Istnieją natomiast udokumentowane przesłanki pozwalające na tworzenie analogii do ceramiki palestyńskiego neolitu A i B.

W przeciwieństwie do Dolnego Egiptu, na obszarze którego już w początkach neolitu pojawiły się niewielkie jednostki terytorialnie, w Egipcie Górnym od razu występowały kultury obejmujące swoim zasięgiem większe obszary. Pierwszą z nich była Tasa, datowana na ostatnią ćwierć V tysiąclecia p.n.e., powstała prawdopodobnie pod wpływem

Ryc. 37
Typowe groby badaryjskie

impulsów napływających z północy i nakładających się na miejscowe schyłkowopaleolityczne grupy. Oryginalność kultury Tasa przejawiała się przede wszystkim w ceramice: szaroczarnej i brązowoczerwonej. Cechą ją wyróżniającą były stosunkowo proste formy, głównie workowate i półkuliste. Szczególną ich odmianę stanowiły brązowoczarne puchary z białym wypełnieniem rytego ornamentu. W kulturze Tasa używano również innego, w porównaniu do następnych kultur, materiału do produkcji palet kosmetycznych: wapienia lub alabastru zamiast późniejszego szarogłazu.

Kolejne grupy neolityczne, mające powiązania z obszarami leżącymi nad Morzem Czerwonym, a być może i z Nubią, określane są wspólnie jako zespół Badari (około 4100-3700 p.n.e.). Najważniejsze stanowiska tej kultury znajdują się w północnej części Górnego Egiptu, na południe od dzisiejszego Asjut, pomiędzy Matmar a Qau. Na tym stosunkowo niewielkim obszarze odkryto ponad 80 stanowisk badaryjskich. Dalsze ślady istnienia tej kultury znane są z terenów położonych o wiele dalej w górę Nilu, w południowej części Górnego Egiptu: Armant, Hierakonpolis i Elkab. Ważne miejsce w wyznaczeniu zasięgu terytorialnego omawianego zespołu zajmują również stanowiska położone w wąwozach przecinających góry Morza Czerwonego, np. w Wadi Hammamat, czy na samym wybrzeżu – w Ras Szamra. Odkrycia te mogą świadczyć o dużym zasięgu kultury Badari, albo, co bardziej prawdopodobne, o jej na wpół koczowniczym charakterze. Do tego samego wniosku skłaniają ostatnie próby połączenia z Badaryjczykami rytów naskalnych z Pustyni Wschodniej, należących do grupy określanej mianem Autochtonicznych Mieszkańców Gór (*Autochthonous Mountain Dwellers*).

Gospodarka badaryjska była typowo neolityczna, bazująca na uprawie zboża (pszenica, jęczmień) i hodowli (kozy, w mniejszym zakresie bydło i owce). Nadal duże znaczenie odgrywały polowania, przede wszystkim na hipopotamy, żółwie, krokodyle, ptactwo i antylopy. Zakładane powyżej terasy zalewowej osady badaryjskie, na wpół stałe, zasiedlane prawdopodobnie jedynie w okresie jesienno-zimowym, zostały dość słabo poznane. Największe stanowisko tego typu w Hamamiji zajmowało przestrzeń około 40 x 50 m, a jego elementem charakterystycznym są wkopane w ziemię pojemniki na zboże, wyłożone matami lub plecionką. W pobliżu znajdowały się mieszkalne szałas z towarzyszącymi im paleniskami oraz zasieki typu zeriba, w obrębie których trzymano stada zwierząt. Obraz wynikający z analizy badaryjskich materiałów osadniczych wskazuje na relatywnie mobilny tryb życia, połączony prawdopodobnie z rocznym cyklem wylewów Nilu i zajmowaniem się w zależności od niego rolnictwem bądź pasterstwem i łowiectwem, a więc pełnym adaptowaniem się do aktualnie panujących warunków.

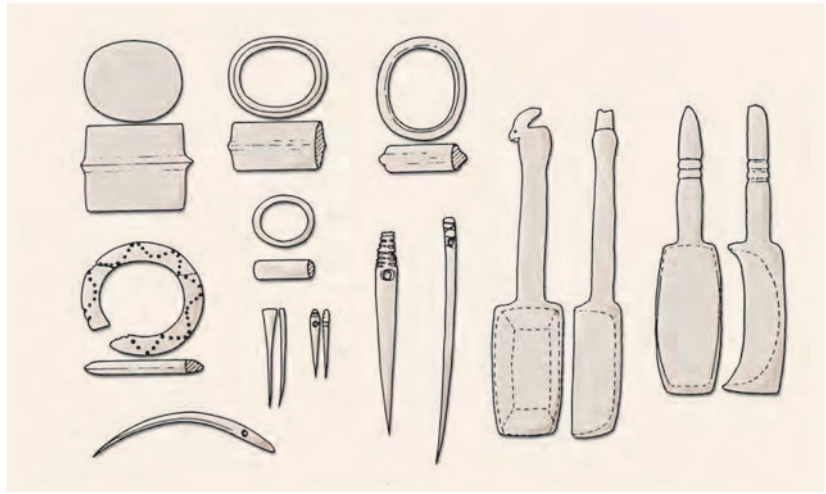
Badaryjczycy zakładali cmentarzyska na żwirowatych pagórkach w pobliżu osad. Nie ma różnic jakościowych w wyposażeniu grobów kobiecych i męskich, można natomiast zaobserwować początki podziału cmentarzysk na część relatywnie bogatszą i uboższą. Najlepiej wykonane i największe groby najczęściej padły ofiarą starożyt-

górnogipska
kultura Tasa

rozległy zasięg
kultury Badari

typowo neolityczna
gospodarka badaryjska

cmentarzyska
badaryjskie

Ryc. 38
Bransolety, szpile i łyżki kultury Badari

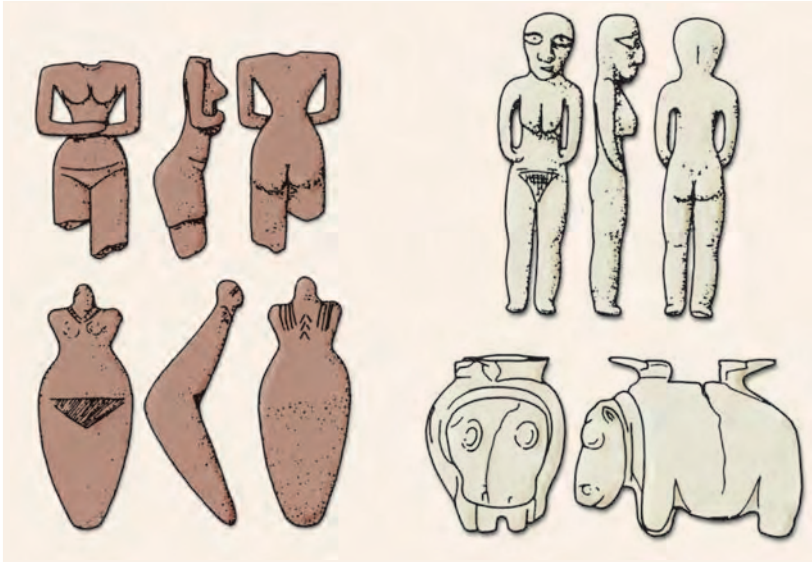
przedmioty codziennego
użytku oraz przedmioty
luksusowe

plastyka figuralna – figurki
antropomorficzne
i przedstawienia zwierzęce

nych rabusiów, co w sposób pośredni świadczyć może o ich względnej zamożności. W grobach z bogatym wyposażeniem zachowały się stosunkowo liczne fragmenty lub tylko ślady przedmiotów i surowców importowanych, co pozwala na wyciągnięcie wniosku, że kontrola nad tymi dobrami i handel nimi były jedną z przyczyn tworzących się różnic społecznych. Generalnie zmarli badaryjscy byli składani pojedynczo, w owalnych lub okrągłych jamach, w pozycji skurczonej, na lewym boku, z głową skierowaną na południe, a twarzą zwróconą na zachód.

Badaryjczycy używali odzieży tkanej z lnu i wykonywanej ze skór. Do jej wytwarzania służyły liczne przedmioty znajdujące w grobach, m.in.: igły, szpile, szydła różnych rozmiarów i kształtów wykonywane często z ptasich kości. Kość słoniowa i hipopotamia służyła do wyrobu ozdób osobistych: bransolet, grzebieni, paciorków i pierścionków, a także przedmiotów luksusowych, takich jak zdobione spiralami pałeczki, niewielkie cylindryczne naczynia, w których przechowywano barwniki, łyżeczki z długimi rękojeściami dekorowanymi przedstawieniami zwierząt. Ozdobami były też sznury paciorków wykonywanych z muszli lub rozmaitych kamieni. Specyficzny rodzaj ozdób stanowiły ponadto gwoździe ceramiczne, służące do przekłuwania warg i nozdrzy. W grobach badaryjskich odkryto także charakterystyczne dla całego okresu predynastycznego w Górnym Egipcie palety kosmetyczne, wykonywane przede wszystkim z szarogłazu, o kształtach najczęściej zbliżonych do prostokąta z wklęsłymi lub wciętymi krótszymi bokami.

Przemysł krzemienisty kultury Badari był zróżnicowany. Oprócz bifacjalnych narzędzi, o znacznym zaawansowaniu technologicznym (wstępna obróbka termiczna), znane są również przedmioty wykonane w sposób dużo bardziej surowy. Okazy pochodzące z grobów są dużo lepsze pod względem jakości wykonania. W inwentarzu licznie występują drapacze, zgrzebła kolistę, narzędzia wnekowe i zębate, ryłce oraz przekłuwacze. Badaryjska plastyka figuralna to trzy figurki antropomorficzne ukazujące kobiety oraz kilka przedstawień zwierząt: amulety w formie hipopotama czy głowy gazyli, a także piękne naczynko kosmetyczne w kształcie pierwszego z wymienionych zwierząt. Ceramika badaryjska była dosyć charakterystyczna i zróżnicowana. Naczynia wykonywano ręcznie z syltu schudzanego sieczką lub piaskiem. Były one wygładzane lub polerowane, a następnie wypalane w paleniskach. Przed wypaleniem powierzchnie naczyń dekorowa-

Ryc. 39
Figurki antropomorficzne i naczyńko zoomorficzne kultury Badari

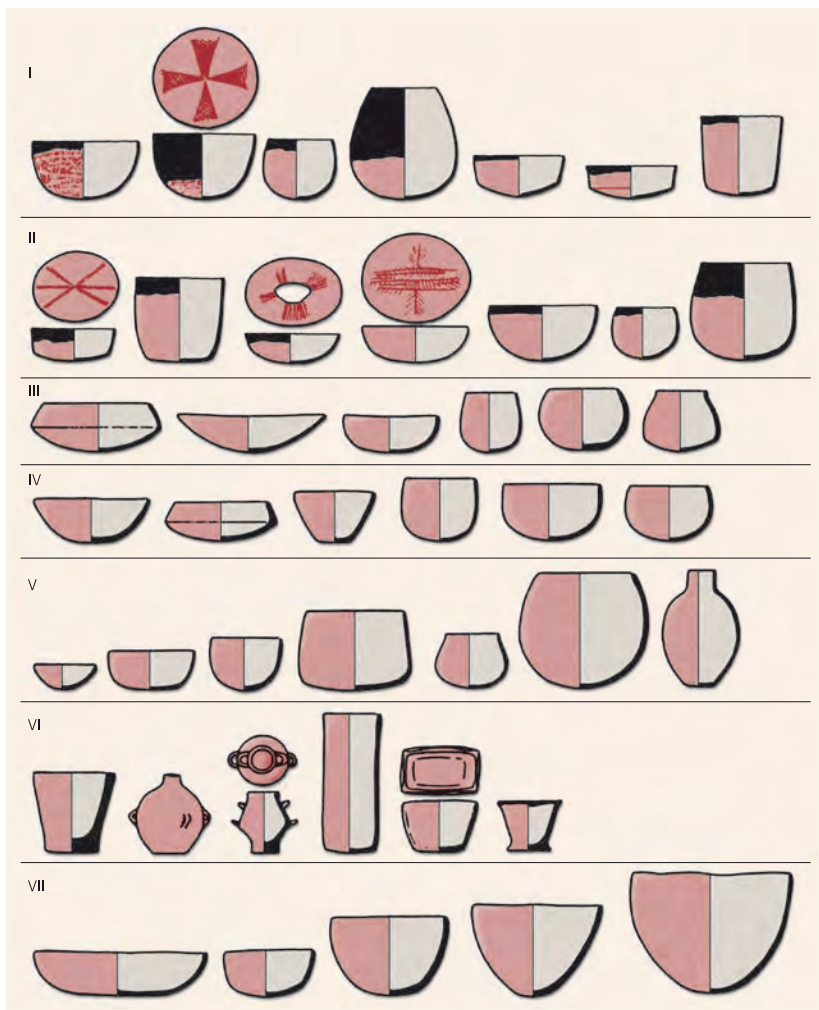
no niekiedy ornamentem rytym i malowano farbą hematytową. Specyficzną formę dekoracji stanowiło tzw. marszczenie. Wyróżniono 7 typologicznych grup naczyń, wśród których najbardziej charakterystyczną tworzą czerwone polerowane naczynia z czarnym brzegiem, często zdobione obok marszczenia także ornamentem w postaci krzyżujących się jodełek czy krzyży maltańskich. Badaryjczycy używali również naczyń kamiennych, wykonanych najczęściej z bazaltu, o kształtach mózdzierzowatych. Są to pierwsze w Egipcie przykłady zastosowania tego materiału do produkcji naczyń. Niewiele natomiast znaleziono przedmiotów miedzianych (paciorki i szydła), co jednak wynika z ich niezachowania się do czasów współczesnych. Ważną umiejętnością, znaną twórcom kultury Badari, była produkcja niebieskozielonej glazury, wykonywanej z 2 warstw substancji krystalicznej, upodabniającej paciorki z łatwo dostępnego i taniego steatytu do znacznie bardziej cenionych z turkus, amazonitu czy lapis-lazuli. Badaryjczycy utrzymywali niewątpliwie kontakty z terenami ościennymi. Występowanie na stanowisku kultury Badari przedmiotów z turkus, miedzi czy muszli morskich sugeruje istnienie kontaktów z Bliskim Wschodem, gdzie współcześnie rozwijały się kultury chalkolityczne.

Geneza kultury Badari wzbudza liczne kontrowersje. Niektórzy badacze uznają, że kultura Badari powstała pod wpływem impulsów płynących z terenów Palestyny, za czym przemawia według nich marszczony ornament charakterystyczny dla ceramiki badaryjskiej. Podobny sposób zdobienia ceramiki występował w połowie V tysiąclecia p.n.e. w Jerycho czy Byblos. Zdaniem innych, kultura ta została przyniesiona do Górnego Egiptu z obszarów zajętych przez neolit saharno-sudański, wkład zaś azjatycki w tę kulturę byłby reprezentowany jedynie przez rolnictwo i hodowlę. Jeszcze inni, bazując przede wszystkim na analizie materiału krzemienno, podkreślają jego podobieństwa do znalezisk z postpaleolitycznej Sahary. Według tej grupy badaczy punktem wyjścia populacji, być może już pasterskiej, która popychana przez pustynnienie pojawiła się pod koniec V tysiąclecia p.n.e. w rejonie Asjut, miały być oazy Baharija, Farafra, Dachla, Charga. Zestawienie tak różnych hipotez, wskazujących na wszystkie

7 typologicznych grup ceramiki kultury Badari

umiejętność wytwarzania niebieskozielonej glazury

kontrowersyjność genezy kultury Badari

Ryc. 40
Siedem grup typologicznych
ceramiki kultury Badari

złożoność kultury
Badari

kierunki geograficzne, pozwala sądzić, że Badaryjczycy, a raczej przejęte przez nich umiejętności i techniki, docierały na teren Górnego Egiptu ze wszystkich tych kierunków. Nie są więc Badaryjczycy dziedzicami jednej prostej tradycji, nie można ich również wyprowadzać z jednego źródła. Kultura Badari była z całą pewnością kulturą kompleksową i głęboko już egipską, w której można dostrzec początki rozwoju prowadzącego do powstania późniejszej cywilizacji.

Eneolit

eneolit – upowszechnienie
się znajomości obróbki
miedzi

Innowacje i technologie wywodzące się z neolitu zostały rozwinięte w eneolicie (chalkolicie), epoce w której upowszechniła się znajomość obróbki miedzi. Początki

tej fazy oraz długość jej trwania nie były jednakowe dla poszczególnych rejonów geograficznych, a obserwowane procesy ujawniły się tam z różnym natężeniem. Dyskusyjne bywa również zaliczenie do tego okresu niektórych kultur czy ich faz rozwojowych. Przykładowo, niektórzy badacze uznają górnogipską kulturę Badari, ze względu na obecność wyrobów miedzianych, za eneolityczną, a inni, wychodząc z założenia, że obserwowany rozwój jest jeszcze mało zaawansowany, łączą ją z neolitem. Mezopotamskie fazy Ubaid 3 i 4 są natomiast powszechnie uważane, przede wszystkim ze względu na stopień rozwoju za chalkolityczne, a w opracowaniu tym omówione zostały razem z wcześniejszymi fazami kultury Ubaid w epoce neolitu jedynie ze względu na czytelność wykładu. Kolejny problem terminologiczno-klasyfikacyjny stanowią początki epoki predynastycznej w najbardziej rozwiniętych cywilizacyjnie rejonach Bliskiego Wschodu. Mezopotamski wczesny Uruk, kultura dolnoegipska i pierwsza faza kompleksu Nagada stoją na początku drogi prowadzącej do powstania wczesnych cywilizacji i najstarszych państw. Trudno zatem określić je mianem eneolitycznych, ponieważ jednak rozwijały się w czasach współczesnych schyłkowi eneolitu w innych rejonach Bliskiego Wschodu, zostaną omówione łącznie na końcu tego rozdziału.

W Anatolii eneolit jest generalnie dzielony na trzy fazy: wczesny (5500-5000 p.n.e.), środkowy (5000-4500 p.n.e.) i późny (4500-3500 p.n.e.). Głównym stanowiskiem dla pierwszej z nich pozostało odbudowane Hacilar (warstwy V-I), które stało się małą ufortyfikowaną osadą (70 x 35 m). Domy nadal grupowano wokół dziedzińców. Za świątynie zostały uznane dwa budynki, z których jeden założeniem architektonicznym przypomina megaron (prostokątny dom z przedsionkiem). Interpretacja tych budowli jako pełniących funkcje sakralne oparta jest na pojawieniu się w nich malowanych nisz, licznych glinianych figurek i naczyń ozdobionych prawdopodobnie rytualnymi malowidłami. Charakterystyczna dla tej fazy jest bogato zdobiona ceramika, malowana czerwoną farbą na jasnym tle, której jakość nie ma sobie równych w tym okresie. Podstawę utrzymania ludności stanowiło rolnictwo, częściowo irygacyjne, oraz hodowla. W warstwie II Hacilar zostało po raz kolejny zniszczone, zapewne na skutek najazdu. Osadę wprawdzie odbudowano, nie odzyskała już jednak swej świetności i około 4800 roku p.n.e. została definitywnie opuszczona.

Innym ważnym stanowiskiem jest Can Hassan (III, IIB), na terenie którego odkryto pozostałości wczesnoeneolitycznej zabudowy: prostokątnych lub kwadratowych jednoizbowych domów, czasem z przedsionkami. Ściany od strony wewnętrznej były wsparte przyporami. Domy, w których jedynym stałym wyposażeniem były paleniska, przylegały ściśle do siebie i były dostępne jedynie od góry, gdzie prawdopodobnie znajdowała się również wyższa kondygnacja wzniesiona z lżejszych materiałów. W ceramice można wyodrębnić kilka grup, z których najważniejszą tworzą naczynia zdobione ciemnymi kolorami (czerwony, brązowy, czarny) na kremowym lub białym tle. Ostatni poziom w Can Hassan uległ, podobnie jak kilka innych stanowisk, m.in. Mersin, spaleni pod koniec wczesnego eneolitu. Wspomniane Mersin (warstwy XXIV-XX) i Tarsus są przedstawicielami lokalnej grupy kulturowej z pogranicza Anatolii i Syrii. Na obu stanowiskach zachowały się fragmenty prostokątnych budynków i sklepionych spichlerzy, ceramikę zaś cechują pewne nawiązania do północno mezopotamskiej kultury Halaf.

Ryc. 41
Plan osady Hacilar

trzy fazy
anatolijskiego neolitu

bogato zdobiona ceramika
okresu wczesnego

Hacilar i Can Hassan –
główne stanowiska

Ryc. 42
Figurki przedstawiające kobiety i ceramika z Hacilar

wyraźne wpływy
z terenów Mezopotamii
w środkowym
okresie eneolitu

Eneolit środkowy jest ubogo reprezentowany i słabo zachowany. Wyraźne wpływy ubaidzkie pojawiające się w tym okresie nad górnym Eufratem sugerują, że rejon ten znajdował się pod wpływem Mezopotamii Południowej. Na innych obszarach Anatolii najlepiej znane pozostają stanowiska Can Hassan (IIA) i Mersin (warstwy XIX-XVII). Obydwa ośrodki zostały, po uprzednich zniszczeniach, ponownie zasiedlone. W Can Hassan wzniesiono wówczas domy identyczne jak w okresie poprzednim, także ceramika wyraźnie kontynuowała i rozwijała formy wcześniejsze. Prawdopodobnie osada była nadal zamieszkiwana przez tę samą, co poprzednio ludność. Mersin natomiast znalazło się w tym czasie pod silnym wpływem halafskim. W jego inwentarzu pojawiają się zarówno importy, jak i lokalne naśladownictwa typowej dla kultury Halaf ceramiki. Szczególny rozkwit przeżywało Mersin na przełomie eneolitu środkowego i późnego, kiedy wzniesiono na jego obszarze niewielką fortecę. Ujawniły się też wówczas wpływy ubaidzkie w ceramice. Zniszczenie fortecy (około 4300 roku p.n.e.) zakończyło okres dawnych tradycji anatolijskich w Cylicji, w miejsce których pojawiły się wpływy wschodnie.

Późny eneolit we wschodniej Anatolii jest słabo znany. Zarówno Can Hassan (I), zasiedlone po pewnej przerwie, jak i Mersin cechował wzrost wpływów ubaidzkich i pojawienie się ciemnej polerowanej ceramiki, dekorowanej białą farbą. Pojawiły się natomiast wyraźniejsze świadectwa istniejących w tym okresie relacji pomiędzy centralną i zachodnią Anatolią a Europą. Na stanowiskach Alişar Hüyük i Cadir Hüyük odnaleziono ceramikę łączoną z kulturą Karanovo VI. Dowody rozprzestrzeniania się chalkolitycznej kultury na zachód pochodzą również z Beyçesultan, w górnym biegu rzeki Meander, gdzie odsłonięto m.in. prostokątne budynki z suszonej cegły.

Początki eneolitu w Syro-Palestynie datuje się obecnie na schyłek VI tysiąclecia p.n.e., koniec zaś na około 3500-3400 p.n.e. Jego wczesny etap jest słabo rozpoznany, w Palestynie najistotniejsze z wielu względów są kultury Ghassul i Berszewa (około 4300-3700 p.n.e.).

Teleilat Ghassul, stanowisko eponimiczne pierwszej z nich, składa się z trzech telli (pagórków powstałych na skutek działalności człowieka) kryjących chaty, złożone z kilku prostokątnych lub trapezoidalnych pomieszczeń, wzniesione z cegły suszonej, czasem na kamiennych fundamentach. W domach odsłonięto paleniska, baseny do gromadzenia wody, silosy oraz jamy zasobowe, w niektórych także fragmenty geometrycznych i zoomorficznych malowideł. Ceramika charakteryzowała się niewygladzanymi powierzchniami, dobrym wypaleniem i różnorodnością kształtów. Była malowana prostymi wzorami geometrycznymi, niekiedy zdobiona rytami lub pasami odcisków sznura bądź palców. W inwentarzu występują smukłe naczynia na pustych nóżkach, kubki z poziomymi imadłami umieszczanymi na różnych wysokościach oraz

Ryc. 43
Zabudowa tellu I w Teleilat Ghassul

kultura Ghassul

Ryc. 44
Malowidło z Teleilat Ghassul

Ryc. 45
Ceramika Suza A

kultura Berszewa

liczne odmiany dzbanów. Wśród narzędzi krzemiennych pojawiły się liczne skrobacze wachlarzowate, siekierki z retuszem wzdłuż dłuższych boków i gładzonym ostrzem, noże oraz zbrojniki do sierpów.

Wiele eneolitycznych stanowisk znaleziono także w dolinie Berszewa. Do najwcześniejszych należą Tell Abu Matar, Bir es-Safadi i Szikmim. Dla ich starszych warstw charakterystyczne są dżazone w lessie ziemianki, w których znajdowały się jamy zasobowe oraz paleniska. W fazach młodszych wznoszono na kamiennych podbudowach zbliżone planem do prostokąta, kilkupomieszczeniowe domy z cegły suszonej. W Szikmim najstarsza faza datowana jest na 2. połowę V tysiąclecia p.n.e. Faza środkowa, zabudowana już domami wzniesionymi na powierzchni, wiązana jest z przełomem V i IV tysiąclecia p.n.e., najmłodsza zaś, zabudowana podobnie, przypada na okres około 3900-3700 p.n.e. Ceramika kultury Berszewa wykazuje niewątpliwie związki z formami ghassulskimi, częściej jednak niż w przypadku ceramiki ghassulskiej występują wśród niej dzbanki bez szyjki, wykonane na kole małe misy i dzbanki z dziobkami oraz naczynia z zaokrąglonymi brzuściami i krótkimi szyjkami, zaopatrzone w kilka uchwyty z otworkami do zawieszania. Ceramikę tę dekorowano wzdłuż brzegu albo wokół brzuśca pasami czerwonej farby. W kilku osadach kultury Berszewa rozwinęło się ponadto wyspecjalizowane rzemiosło. Znaleźiska z Bir es-Safadi świadczą o istnieniu w tym ośrodku warsztatu obróbki kości słoniowej, natomiast w Tell Abu Matar odkryto ślady produkcji metalurgicznej. Podstawy gospodarcze w omawianym okresie stanowiły rolnictwo (pszenica, jęczmień, soczewica) oraz hodowla (kozy, owce, bydło). Z Teleilat Ghassul pochodzą ponadto najstarsze zachowane ślady uprawy oliwek i daktyli.

stanowiska eneolityczne
z południowego Synaju

Eneolityczne stanowiska znane są również z południowego Synaju. W kopalni turkusu w Serabit el-Chadim natrafiono na pozostałości prostokątnych i owalnych struktur z kamienia, którym towarzyszyła ceramika charakterystyczna dla zespołu Ghassul-Berszewa. Praktyczny brak znalezisk turkusu na stanowiskach na terenie Palestyny, przy relatywnie częstym jego występowaniu w przedynastycznym Egipcie, może świadczyć o wydobywaniu tego kamienia w Serabit el-Chadim w celach eksportowych.

W okresie schyłku mezopotamskiej kultury Ubaid 4 w zachodnim Chuzestanie rozwinęła się kultura Suza A, dająca początek łańcuchowi kultur eneolitycznych, prowadzących do powstania historycznego Elamu. Okres ten cechował wzrost gęstości zasiedlenia oraz zwiększenie wymiarów osad. Stanowisko eponimiczne zajmowało wówczas obszar ponad 25 ha. Na jego terenie odkryto również cmentarzysko liczące ponad 2000 pochówków, w których kości zmarłych były przemieszane ze sobą. Wśród darów grobowych występowała charakterystyczna, wysokiej jakości ceramika – dobrze wypalona i cienkościenna. Część naczyń produkowano na kole wolnoobrotowym. Jednym z ważniejszych osiągnięć twórców kultury Suza A był znaczny rozwój metalurgii. Na wspomnianym cmentarzysku odkryto liczne wyroby z kutej na zimno miedzi: siekier-

kultura Suza A
w zachodnim
Chuzestanie

ki, lusterka, szpile, dłuta. Charakterystyczne dla tego okresu były także kamienne pieczęcie stemplowe, zdobione dekoracją geometryczną i zoomorficzną.

Na Wyzynie Irańskiej około połowy V tysiąclecia p.n.e. zakończyła się faza Sialk II, która została zastąpiona przez eneolityczną kulturę Sialk III. Charakteryzowało ją pojawienie się wielopomieszczeniowych prostokątnych domów z cegieł suszonych oraz rozpowszechnienie metalurgii miedzi. Znaczna część wyrobów (szpile, sztylety, noże) była wykonywana techniką odlewania. Zmarłych chowano pod podłogami domów w pozycji skurczonej. Znaczący postęp nastąpił w produkcji ceramiki, wytwarzanej początkowo ręcznie, potem na kole wolno- i szybkoobrotowym. Ciemna dekoracja na jasnym tle składała się z elementów geometrycznych oraz sylwetek ludzi i zwierząt. Pod koniec tej fazy kulturowej w osadach pojawiają się wyraźne warstwy zniszczeń, świadczące być może o inwazji z zewnątrz i pojawieniu się nowych ludów. Były one twórcami kultury Sialk IV (3500-3000 p.n.e.), wyraźnie nawiązującej do cywilizacji Uruk. Podobnie jak w tej ostatniej, także na Wyzynie Irańskiej zanikła wówczas tradycja ceramiki malowanej, a szare naczynia pokrywano jedynie czerwonym slipem. Umieszczone pod podłogami domów groby były stosunkowo bogato wyposażane w ozdoby z metali szlachetnych i miedzi. Z tego ostatniego surowca wykonywano również broń i narzędzia. Na szerszą skalę zaczęły występować ponadto pieczęcie cylindryczne.

eneolityczna kultura
Sialk III na
Wyzynie Irańskiej

kultura Sialk IV
nawiązująca do
cywilizacji Uruk

Początki epoki predynastycznej

Mezopotamia

Na początku IV tysiąclecia p.n.e. w dolnym Międzyrzeczu pojawił się nowy typ ceramiki, nawiązujący pod względem kształtów do ceramiki ubaidzkiej, ale pozbawiony dekoracji malowanej. Zerwanie z tradycją ceramiki malowanej stało się podstawą do wyróżnienia nowej jednostki, nazwanej kulturą Uruk, a nawet do powstania teorii o tzw. inwazji Uruk. Nazwa kultury pochodzi od stanowiska (obecnie Warka), na którym po raz pierwszy odkryto charakterystyczną ceramikę, a prowadzone badania dostarczyły podstaw stratygrafii. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że przemiany jakie doprowadziły do jej powstania, zapoczątkowane na południu Mezopotamii, nie wynikały z napływu na te tereny nowej ludności, ale wiązały się ze zmianami o charakterze ewolucyjnym. Obecnie przyjmuje się, że omawiany zespół kulturowy rozwijał się mniej więcej w okresie 4000-3100 p.n.e., co potwierdzają daty ¹⁴C. Nowa jednostka objęła swoim zasięgiem całe południowe Międzyrzecze, sięgając wzdłuż Eufratu aż do Syrii. W jej rozwoju wyróżnia się dwie fazy: wczesną (Uruk warstwy XIV-VII), datowaną na 1. połowę IV tysiąclecia p.n.e., i późną (Uruk warstwy VI-IV), trwającą w latach 3500-3100 p.n.e. (omówione poniżej). Na północy Mezopotamii rozwijała się w tym czasie kultura Gawra [Kultura Gawra].

południowomezopotamska
kultura Uruk – faza
wczesna i późna

Okres wczesnourucki

Ceramikę wczesnego okresu Uruk tworzyły trzy grupy, ale szczególnie charakterystyczne były ceramika szara i czerwona. Pierwszą, znajdowaną już w najstarszych warstwach (Uruk XIV), wykonywano z gliny o szarym zabarwieniu, średnioziarnistej, stosunkowo dobrze wypalanej i pokrytej szarym slipem. Naczynia zdobiono niekiedy rytymi wzorami geometrycznymi. Delikatniejsza ceramika czerwona była wykonywana z drobnioziarnistej gliny o czerwonym zabarwieniu, pokrywanej czerwonym slipem i polerowanej, dobrze wypalanej. W obu grupach ceramicznych kształty naczyń, mis oraz licznych odmian dzbanów, były podobne. Wiele z tych form było wyraźnym dziedzictwem ubaidzkim, inne natomiast (przede wszystkim dzbany) nie miały wcze-

wczesnourucka
ceramika

niejszych analogii i wynikały z inwencji uruckiej. Trzecia ze wspomnianych odmian – ceramika płowa, słabo wypalana i niepokrywana slipem, znana jest przede wszystkim z południowej części Dolnej Mezopotamii. Jej charakterystyczne formy tworzyły dzbanki oraz misy. Szczególne miejsce wśród tych ostatnich zajmowały bardzo źle wykonane i prawdopodobnie odciskane w formach, a nie lepione na kole tzw. misy dzwonowate, które pojawiają się w warstwie Uruk XII.

Architektura fazy wczesnej praktycznie nie jest znana. W Eridu w warstwach V-IV odsłonięto fragmenty budynków o trójdzielnym planie, wskazujące na wyraźną kontynuację tradycji ubaidzkich. Z tego samego okresu pochodzi inny znaleziony w Eridu budynek. Jest to prostokątna budowla (17,5 x 10,5 m), której centralna sala otoczona była z trzech stron przez osiem mniejszych pomieszczeń. W jednym z pomieszczeń znaleziono piec ceramiczny.

Egipt

Kultura Nagada I (amrańska)

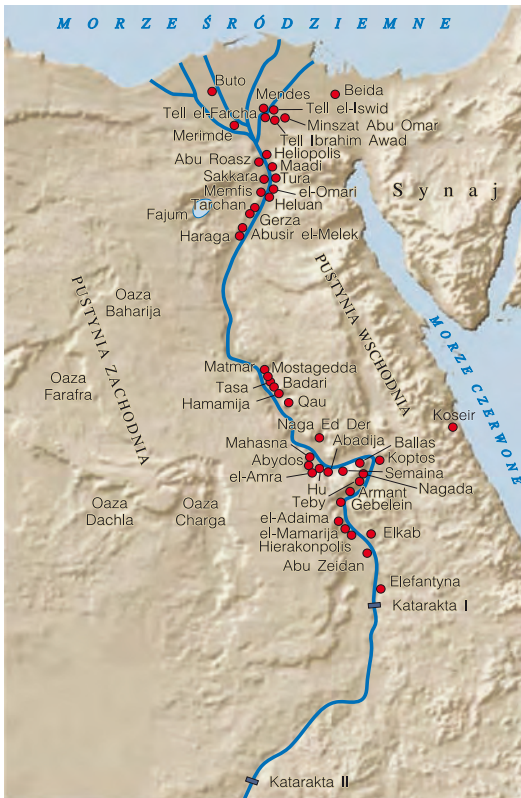
kontynuacja tradycji
ubaidzkich w architekturze

Ryc. 46
Egipt pre- i wczesnodynasty-
czny

W IV tysiącleciu p.n.e. powstała i przeszła kolejne etapy rozwoju najważniejsza egipska kultura predynastyczna, zwana od jednego z głównych stanowisk kulturą Nagada.

W jej rozwoju wydzieli się obecnie trzy następujące po sobie fazy [Chronologia względna kompleksu Nagada]. Prowadzą one bezpośrednio do okresu wczesnohistorycznego, a nawet – biorąc pod uwagę brak wyraźnej cezury zarówno w rozwoju społecznym, jak i kulturze materialnej – w jego głąb, aż do końca epoki tynickiej. Na okres podobny do mezopotamskiego wczesnego Uruk w Egipcie przypada faza zwana Nagada I (około 3900-3500 p.n.e.). Była ona częściowo współczesna omówionej kulturze Badari i pojawiła się w rejonie Nagada-Mahasna, gdzie występuje najwięcej stanowisk, a pochodzące z nich znaleziska są najstarsze. Wśród najważniejszych stanowisk wymienić należy Hu, Nagada, el-Amra, Abydos i Hierakonpolis. W swojej późniejszej fazie kultura Nagada ogarnęła obszar od Matmar na północy aż po leżące z obu stron I Katarakty el-Kubaniyah i Chor Bahan na południu, asymilując kulturę Badari i tworząc pierwszą jednolitą kulturę górnoegipską.

Najwięcej danych dotyczących tej kultury dostarczają cmentarzyska, chociaż w wyniku najnowszych badań także osadnictwo amrańskie jest coraz lepiej poznane. Pierwsze ślady zabudowy zostały odkryte w Hamamiji, gdzie znaleziono pozostałości dziewięciu okrągłych szałasów o średnicy 1-2,5 m, wkopanych częściowo w podłoże. Niektóre z nich, ze względu na obecność palenisk, mogą być uznane za mieszkalne, inne pełniły prawdopodobnie funkcje gospodarcze: przechowywano w nich wysuszony nawóz zwierzęcy używany do palenia w piecach lub zboże. Były to więc pierwsze naziemne spichlerze, które zaczęły zastępować tradycyjne dotąd jamy. Ślady domów oraz zagrod odkryto również w Hierakonpolis. Zagrody zbudowane były na

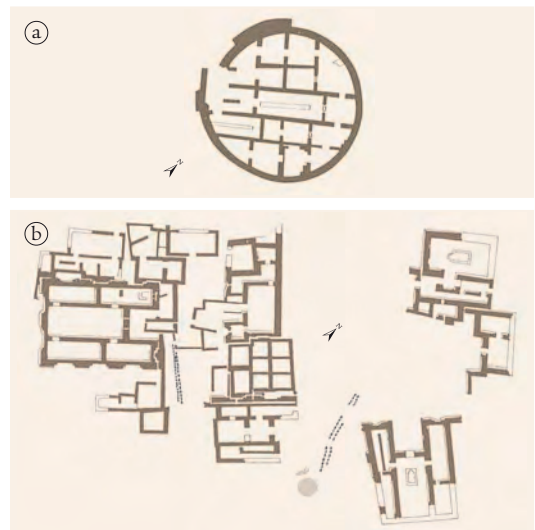
Kultura Gawra

Północna Mezopotamia w IV tysiącleciu p.n.e. miała, podobnie jak w okresie kultury Ubaid, swój własny charakter kulturowy. Mimo wielu podobieństw, lokalne różnice istniejące między Mezopotamią Północną a Południową powodują coraz częstsze określanie tego okresu na północy mianem kultury Gawra (lub wedle wcześniejszych hipotez Uruk-Gawra). Podział chronologiczny tego zespołu, bazujący na stratygrafii stanowiska eponimicznego Tepe Gawra (warstwy XII-VIII), jest niemal identyczny z kulturą Uruk. Fazy wczesne obu kultur oraz początek faz późnych są sobie współczesne, różnica widoczna jest jedynie u schyłku obu jednostek: podczas gdy na południu między późną fazą Uruk a okresem wczesnodynastycznym wyróżnia się jeszcze kulturę Dżemdet Nasr, na północy kultura Gawra trwa nieprzerwanie aż do okresu historycznego (do około 2900 roku p.n.e.).

Stanowisko eponimiczne charakteryzowało się nieregularnością zasiedlenia; między poszczególnymi fazami jego okupacji istniały okresy, w których osada była, z bliżej nieokreślonych przyczyn, opuszczana. Osady kultury Gawra od początku cechowały się zwartą zabudową, wśród której wyróżniały się duże budynki wzniesione na planie trójdzielnym, z centralną salą flankowaną po obu stronach mniejszymi, nieregularnie rozłożonymi pomieszczeniami. W pobliżu budynków znajdowało się niekiedy spore założenie pełniące funkcję spichlerza. W Tepe Gawra XI odkryto ponadto budowlę okrągłą, wyraźnie wyizolowaną od innych. Ten typ budynku stał się prototypem dla podobnych, wznoszonych dużo później w innych osiedlach. Był to rodzaj cytadeli (około 20 m średnicy), otoczonej grubym murem, w którym znajdowało się jedno wejście prowadzące do środka. Wnętrze cytadeli było podzielone na 17 pomieszczeń o planach prostokątnych lub trójkątnych. Centralna sala miała plan zbliżony do megaronu. W warstwie IX na tym stanowisku odsłonięto budynki na planie trójdzielnym, z salą główną nieco cofniętą w stosunku do pomieszczeń bocznych oraz dosyć dużym podium w środku. W Tepe Gawra VIII rozległe budynki na planie trójdzielnym tworzyły w centrum osady rodzaj akropolu. Analizując architekturę z Tepe Gawra można zauważyć, że w warstwach XII-IX duże trójdzielne budynki były jeszcze rozproszone po całym terenie osady. W Tepe Gawra VIII pojawił się już rodzaj akropolu grupujący ważniejsze budynki i oddzielający je od zwykłych domów, zepchniętych w pewnym sensie na peryferie. Obserwacja ta wydaje się potwierdzać tezę o przekroczeniu w tym okresie pewnego etapu rozwoju społeczeństwa i pojawieniu się jego znacznego rozwarstwienia.

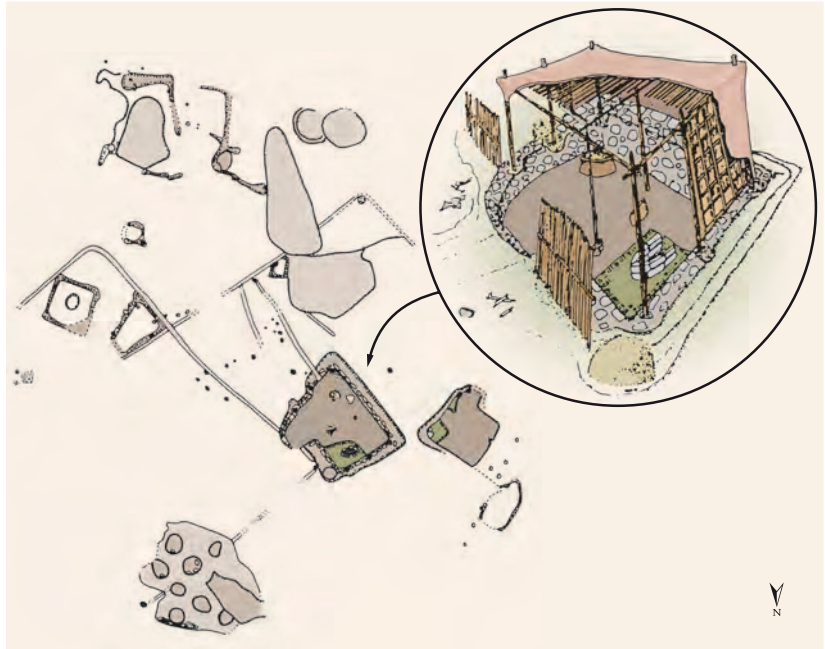
Do podobnych wniosków prowadzi analiza obrządku pogrzebowego, umożliwiająca prześledzenie wzrastającego zróżnicowania społeczeństwa. W warstwie XII znajdowano jedynie pochówki

dzieci, zlokalizowane w obrębie osady. W warstwie XI nastąpił wyraźny wzrost liczby grobów, tworzących wydzielone cmentarzysko w zachodniej części stanowiska. Ciała, zarówno dorosłych jak i dzieci, były składane w pewnego rodzaju trumnach i w wielu wypadkach wyposażane w relatywnie bogate dary grobowe. W warstwach X i IX wyposażenie grobowe stało się obfitsze, a groby były dużo liczniejsze, choć same pochówki nie różniły się od tych z okresu poprzedniego. Sytuacja zmieniła się dopiero w Tepe Gawra VIII. W warstwie tej odkryto około 20 grobów dorosłych, których ciała złożono w dużych ceglanych grobowcach i wyposażono bardzo bogato, między innymi w przedmioty ze złota, srebra, elektronu (stop złota i srebra), miedzi, lapis-lazuli, turkusu i karneolu. Spośród odnalezionych darów grobowych na szczególną uwagę zasługują wycięte ze złotej blaszki rozetki, służące jako ozdoby do włosów, trzycentymetrowa elektronowa główka wilka, będąca arcydziełem sztuki jubilerskiej, zapewne wieńcząca drewnianą laskę, a także miedziane topory występujące na tym stanowisku od warstwy XII. Grobowce te były prawdopodobnie miejscami pochówków elity, mieszkającej za życia na szczycie tellu, nie zaś grobami zwykłych mieszkańców. Drogie i sprowadzane z daleka surowce służyły do podkreślania statusu tej grupy. Niewątpliwie zarówno pochówki, jak i architektura z Tepe Gawra VIII odzwierciedlały widoczną już wówczas bardzo wyraźnie hierarchizację społeczeństwa.

Ryc. 47

Tepe Gawra: a) okrągła budowla z warstwy XI, b) fragment akropolu z warstwy VIII B

Ryc. 48

Plan zabudowy i rekonstrukcja domu kultury amrańskiej

architektura fazy Nagada I

planie zbliżonym do kwadratu (około 14 x 15 m), a ich wsparte na słupach ściany wykonano z trzciny obrzuconej mułem. Niemal kwadratowe domy (4 x 3,50 m) były lekko zagłębione w ziemi. Ściany wznoszono z cegieł suszonych, a dachy wspierały się na słupach. Wewnątrz domu znajdował się mały piec i naczynia zasobowe. Koło jednego z domów odkryto ponadto owalny piec (około 6 x 5 m) do wypalania schudzanej sietką ceramiki kuchennej. Z Hierakonpolis znane są również pozostałości datowanego na koniec fazy Nagada I browaru, składającego się z co najmniej sześciu glinianych kadzi, o grubych ściankach, ułożonych w dwóch rzędach. W el-Tarif natomiast odsłonięto fragmenty osiedla nagadyjskiego, a w nim m.in. dom wzniesiony na planie prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami. Przynajmniej jego fundamenty wykonano z kamieni położonych bezpośrednio na poziomie gruntu, co jest zaskakujące, ponieważ nie znano dotychczas konstrukcji mieszkalnych pochodzących z okresu amrańskiego, wykorzystujących kamień jako materiał budowlany.

cechy charakterystyczne ceramiki amrańskiej

Ceramika amrańska całkowicie zerwała z tradycjami badaryjskimi. Wykonywano ją nadal z syltu z domieszkami schudzającymi nie- i organicznymi, bez użycia koła, a wypalano w temperaturze 800-1000°C. Na naczyniach ryto, przed lub po wypaleniu, tzw. znaki garncarskie, których znaczenie nie jest do dzisiaj całkowicie jasne. Mogły to być oznaczenia własności, określenia zawartości czy kierunku eksportu.

Najbardziej charakterystyczne dla kultury amrańskiej były naczynia czerwone, których wierzchołki otaczała nieregularna wstęga o czarnym, metalicznym zabarwieniu oraz naczynia czerwone zdobione białą farbą. Dekoracja była stosunkowo prosta; przeważały w niej motywy geometryczne i roślinne. Niekiedy tylko pojawiały się bardziej rozbudowane sceny z udziałem zwierząt. Człowiek występował rzadko, zazwyczaj w scenach polowań lub symbolicznych przedstawieniach zwycięstwa. Centrum misy

z Londynu zajmuje duży rysunek krokodyla, ukazanego z góry w sposób, który nie nastrocza jednak trudności z identyfikacją. Po lewej stronie gada umieszczono trzy znacznie mniejsze hipopotamy w ujęciu bocznym, co umożliwiło podkreślenie najbardziej charakterystycznych cech tego zwierzęcia. Po stronie przeciwnej znajdują się stylizowane nadrzeczne trzciny oraz dwie małe i schematyczne sylwetki ludzkie. Ta rozbudowana scena ukazuje pewne prawidła, które będą obecne w sztuce egipskiej epok klasycznych. Zwierzęta pokazano z najbardziej charakterystycznych stron, nie zwracając uwagi na układ „do góry nogami”. Jest to zasada tzw. odrzutowania, polegająca na przedstawianiu figur (przedmiotów, zwierząt, ludzi) w ich typowych, rozpoznawalnych na pierwszy rzut oka aspektach.

Formy naczyń były proste, choć w porównaniu do kultury Badari nastąpił wyraźny rozwój i zróżnicowanie ich kształtów. Pojawiły się otwarte czarki, otwarte lub zamknięte puchary, proste dzbanki z wyodrębnioną niekiedy szyją i butelki, wszystkie zasadniczo o płaskich dnach. Charakterystyczne dla omawianego okresu były także różne przedmioty występujące niemal wyłącznie w grobach. Na uwagę zasługują zwłaszcza stożkowate głowice maczug, wykonywane przede wszystkim z twardych kamieni, choć znane są również egzemplarze z miękkiego wapienia czy nawet gliny. Maczugi używane były w tym czasie zarówno jako rzeczywista broń oraz jako insygnia władzy. Ważną rolę, prawdopodobnie głównie w ceremoniach i rytuałach, odgrywały krzemienne noże romboidalne oraz tzw. *fish-tail* (z ostrzem wyciętym na kształt rybiego ogona). Przy ich produkcji stosowano nową technikę, polegającą na polerowaniu przygotowanej formy krzemiennej przed wykonaniem płaskiego i długiego bifacialnego retuszu powierzchniowego przez nacisk. Technika ta pozwalała na wykonanie ostrzy stosunkowo długich i cienkich. Zarówno wspomniane noże, jak i głowice maczug były często rozbijane przed włożeniem do grobu. W okresie amrańskim pojawił się też po raz pierwszy, znany z Egiptu historycznego, zwyczaj wkładania do grobów modeli przedmiotów wykonywanych z tańszych materiałów lub gorszą techniką.

Plastyka okresu nagadyjskiego jest trudna do jednoznacznego datowania. Przeważały niewielkie figurki zrobione z kości, kości słoniowej, gliny lub pasty roślinnej, przedstawiające najczęściej kobiety. Figurki wykonane z kości charakteryzują się długimi, owalnymi i pozbawionymi włosów głowami, niewielkimi, okrągłymi, inkrustowanymi niegdyś oczami, a także ledwo widocznymi ustami i odstającymi uszami. Cechy płciowe są silnie zaznaczone. Najwięcej figurek wykonywano jednak z gliny, a o niektórych z nich trudno nawet powiedzieć, że przedstawiają jakąś wartość artystyczną. Niektóre stojące przedstawienia kobiet mają niemal ptasie głowy, ręce bądź podniesione, bądź opuszczone i skrzyżowane na łonie, piersi ledwo zaznaczone, a biodra zazwyczaj wąskie, choć w kilku przypadkach wyraźna jest steatopygia. Kilka innych ukazano w siedzącej lub na wpół siedzącej pozycji. Część z tych figurek została pomalowana ciemną farbą w geometryczne, a nawet zoomorficzne, wyrażnie amrańskie wzory. Z gliny, różnych rodzajów kamieni, a nawet z krzemienia wykonywano także figurki zwierząt. Znane są przedstawienia byków, węży, baranów, hipopotamów, psów i ptaków.

Charakterystyczne dla kultury Nagada I były palety kosmetyczne. Dominowały wśród nich formy romboidalne, a pod koniec tego okresu zaczęły wchodzić w użycie formy zoomorficzne, przede wszystkim w kształcie ryb, ptaków i żółwi. Wzrosła liczba grzebień z dekorowanymi rękojeściami, szpil, bransolet oraz małych naczyń wykonywanych

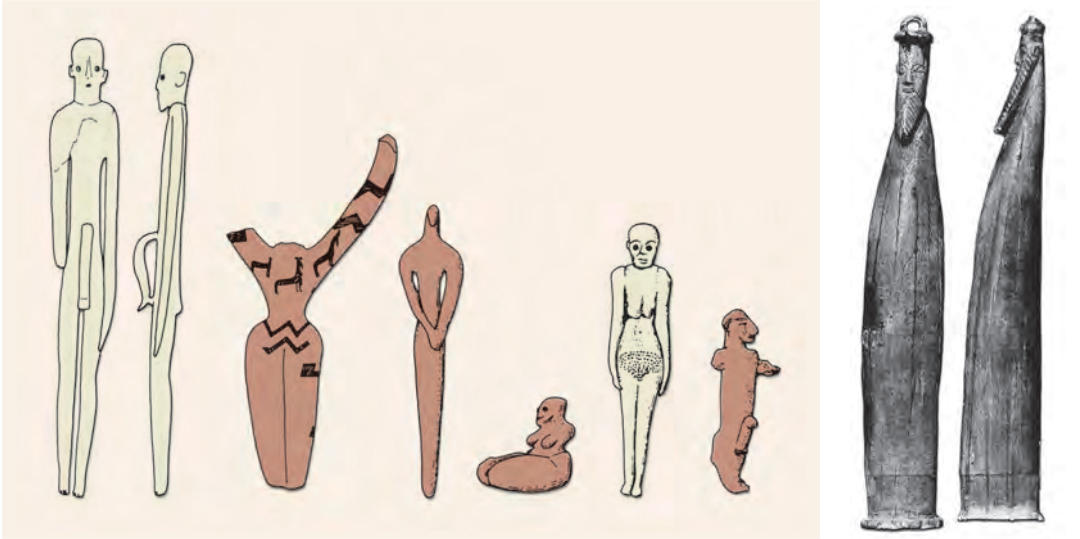

Ryc. 49
Rysunek zdobiony wewnętrzną stroną misy z Londynu

dary grobowe

plastyka figuralna
kultury Nagada I

palety kosmetyczne

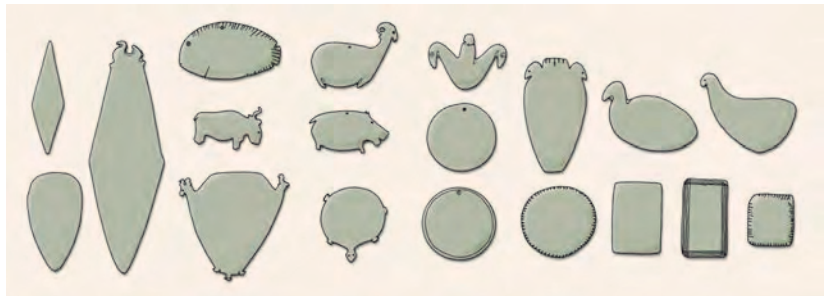
Ryc. 50

Figurki nagadyjskie z kości i gliny oraz tzw. kiel nagadyjski

narzędzia i ozdoby

z kości słoniowej i kości. Rozwijała się również produkcja naczyń z różnych rodzajów kamieni, jak i o bardziej rozwiniętych formach niż w okresie poprzednim. Do codziennego użytku służyły zwykle narzędzia wykonywane przede wszystkim z krzemienia oraz innych rodzajów kamienia: siekiery, groty strzał, zbrojniki do sierpów, noże, wiertniki, drapacze, przekłuwacze. Na szerszą skalę zaczęto także wykorzystywać powlekany glazurą steatyt. Prawdopodobnie z epoki tej pochodzą również pierwsze próby uzyskania tzw. egipskiego fajansu. Miedź nadal nie występowała powszechnie, a wytwarzano z niej głównie szpile, igły, paciorki, bransoletki, szydła i pierścionki. Nie jest jasne czy Amrańczycy opanowali umiejętność wytopu miedzi, czy też ograniczali się do wykuwania na zimno otrzymanego w drodze wymiany półsurowca.

Groby okresu Nagada I były zazwyczaj pojedyncze, a większa liczba zmarłych w jednym grobie należy do wyjątków. Zmiany w budowie grobów oraz w obrzędku pogrzebowym ujawniały się stopniowo i wiązały z ewolucją społeczeństwa. Początkowo zauważalne jest powolne wprowadzenie, ale stałe różnicowanie się typów grobów,

Ryc. 51

Kształty palet kosmetycznych

Chronologia względna kompleksu Nagada

Autorem pierwszego systemu chronologii względnej dla predynastycznego Górnego Egiptu był angielski badacz William Matthew Flinders Petrie (1901), słusznie określany mianem ojca badań nad okresem predynastycznym. Tworząc korpus ceramiki, złożony z 9 klas i ponad 700 typów, bazował on na znaleziskach z cmentarzysk w Nagada, Ballas i Diospolis Parva.

Wszystkie naczynia z poszczególnych grobów skatalogowano na osobnych kartach, co umożliwiło uszeregowanie ich od najstarszych do najmłodszych na podstawie podobieństwa typów. Na tym etapie pracy Petrie wykorzystał jedynie 900 relatywnie nietkniętych grobów, wybranych z ponad 4 tysięcy przebadanych, zawierających co najmniej pięć różnych typów ceramiki. Definicja porządku chronologicznego została określona przez dwie główne zasady: 1) ceramiczne klasy C i W nigdy albo prawie nigdy nie występują razem, 2) forma naczyń w klasie W zmienia się od kulistej do cylindrycznej.

Po ułożeniu wszystkich kart Petrie podzielił je na 50 różnych grup, liczących każdą po 18 grobów ($900 : 50 = 18$), określonych jako fazy następstwa (*Sequence-Dating*, w skrócie S.D.) i oznaczonych cyframi od 30 do 80, stwierdzając, że znane wówczas kultury predynastyczne dzielą się na 50 stadiów. Numery od 1 do 29 pozostawił wolne, na wypadek odkrycia jeszcze wcześniejszych zespołów. Tak zresztą się stało, ale mimo różnych prób nie udało się wprowadzić tych wczesnych kultur w obręb systemu Petrie'go.

Petrie podzielił wspomniane S.D. na 3 duże fazy lub kultury, a ich nazwy wyprowadził od najbardziej charakterystycznych dla nich stanowisk. Pierwsza (S.D. 30-37) została nazwana kulturą amrańską, od cmentarzyska el-Amra, leżącego na południe od Abydos. Drugą fazę (S.D. 38-60) określono jako kulturę gerzeńską, od stanowiska Gerza, leżącego na wysokości oazy Fajum. Trzecia faza (S.D. 60-75 lub 63-78) została nazwana semainejską, od stanowiska Semaina leżącego w rejonie Hu.

Pierwsze dwa terminy zyskały powszechną akceptację i bywają stosowane do dzisiaj, zamiennie z terminami Nagada I i Nagada II. Trzecia z nazw natomiast, kultura semainejska, nie przyjęła się w nauce. Stworzenie systemu S.D. było z pewnością jednym z głównych osiągnięć Petrie'ego w studiach nad predynastycznym Egipcie, choć liczba błędów leżących u jego podstaw jest znaczna. Mimo, iż od początku zdawano sobie z nich sprawę, system ten wszedł jednak w powszechne użycie.

Do znacznego postępu w studiach nad chronologią okresu predynastycznego i lepszemu zrozumieniu górnogipskiego następstwa kulturowego doprowadził w 1957 roku Werner Kaiser. Zakwestionował on wiele podstawowych aspektów systemu S.D., szczególnie krytykując zaufanie poprzednika do morfologicznego rozwoju ceramiki oraz nieuwzględnienie stratygrafii horyzentalnej. Studia nad rozmieszczeniem zabytków, podjęte przez niego na cmentarzysku 1400-1500 w Armant,

doprowadziły do stworzenia nowego systemu chronologii względnej. Zarzucił on wcześniejsze nazewnictwo i w miejsce określeń kultury amrańska, gerzeńska i semainejska wprowadził termin Nagada, mający podkreślać ciągłość tej tradycji kulturowej i ewolucyjny charakter jej rozwoju. W Armant wyróżnił trzy strefy, z których każda była relatywnie zdominowana przez ceramikę jednej z klas wydzielonych przez Petrie'go: B, R i L. Strefy te były jednoznaczne z kolejnymi stadiami rozwoju chronologicznego kultury Nagada – fazami I, II i III. Każda została podzielona na mniejsze odcinki, w efekcie czego otrzymano 11 stadiów.

System ten również nie był idealny. Kaiser dodał wprawdzie do swojej analizy dane z wielu cmentarzysk poza Armant, ale zasadnicza ocena kultury Nagada w całym Górnym Egipcie została dokonana tylko w oparciu o to pojedyncze cmentarzysko, co wpłynęło na uniwersalność zaproponowanej chronologii. Wybór cmentarzyska Armant, uzasadniony metodologiczną poprawnością przeprowadzonych wykopalisk i pełną publikacją materiału, spowodował jednak problemy związane

Ryc. 52

Wazy z okresu Nagada I i II

z niewystępowaniem na jego obszarze najwcześniejszych faz Nagada oraz słabą reprezentacją stadiów najpóźniejszych.

Chronologia Kaisera została przyjęta przez szerokie kręgi i niemal całkowicie wyeliminowała S.D. Petrie'ego oraz stosowaną przez niego terminologię. Kolejne badania wykazały jednak konieczność przeprowadzenia pewnych rewizji. Zasadnicza słabość omawianego systemu polega na tym, że wprowadzony z pojedynczego stanowiska został przyjęty bez wahania dla całego predynastycznego Egiptu, od Hierakonpolis po Buto. Trzeba też pamiętać o odkryciu bądź właściwym opublikowaniu materiałów z Deltą długo po opracowaniu chronologii niemieckiego uczonego. Podstawowa sekwencja z Armant nie została również w wystarczający sposób skontrolowana przez porównanie z innymi współczesnymi mu stanowiskami. Na każdym takim stanowisku analizie chronologicznej poddano jedynie groby pasujące do archeologicznego opisu każdego stadium. Nie została jednak przeanalizowana, w podobny sposób jak zrobiono to dla Armant 1400-1500, całościowa sekwencja kulturowa. Twórca omawianego systemu nie przeprowadził też żadnej kontroli dla upewnienia się czy groby z jednego stanowiska - zawierające te same zespoły zabytków, co pochówki w Armant - mają w rzeczywistości tę samą datę względną.

Sam Kaiser zdawał sobie doskonale sprawę ze słabych punktów swojej propozycji, szczególnie dla stadiów najpóźniejszych, będących bezpośrednim wstępem do okresu historycznego. Prowadził więc dalej badania mające uściślić

chronologię względną i wyjaśnić przynajmniej część wątpliwości. W opublikowanej przed kilku laty zrewidowanej wersji swojego systemu chronologicznego zwiększył ilość stadiów z 11 do 15, doprowadzając ich stosowanie aż do końca I historycznej dynastii. Zmodyfikowana chronologia Kaisera słusznie podkreśla ciągłość kulturową pomiędzy I dynastią a okresem poprzednim. Nie zostały natomiast wyraźnie określone kryteria użyte do identyfikacji nowych faz.

Najnowszy system chronologii względnej został opublikowany w 1996 roku przez Stana Hendrickxa, który przeprowadził analizę najważniejszych górnogipskich cmentarzysk. Zastosowana przez niego metoda była bardzo podobna do tej, jaką posługiwał się Kaiser. Na opublikowanych planach Hendrickx zaznaczył rozmieszczenie poszczególnych typów ceramicznych. Uzyskana stratygrafia horyzontalna potwierdziła ogólny rozwój i współwystępowanie typów ceramicznych. Duża liczba przebadanych cmentarzysk pozwoliła mu na udoskonalenie wcześniejszych schematów. Uznał on m.in., że stadia Ia i Ib Kaisera tworzą całość, a pierwsza wyraźna zmiana w predynastycznej sekwencji kulturowej - odpowiadająca podziałowi pomiędzy zespołami Nagada I a Nagada II - powinna być umieszczona między stadiami IIa i IIb. Druga zmiana, oznaczająca przejście od Nagada II do Nagada III, powinna według niego występować między fazami IIIa1 a IIIa2. Wykazał on także, że wewnątrz fazy Nagada II nie ma podziału, mogącego usprawiedliwić wydzielenie stadium IIIa1. Materiał archeologiczny charakterystyczny dla IIId2 zmienia się od razu na typowy dla IIIa2.

w końcowych zaś stadiach można już mówić o istnieniu architektury grobowej. Ze zmianami tymi wiązały się coraz bogatsze dary grobowe.

Groby tego okresu można podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich stanowią okrągłe, stosunkowo płytkie jamy wystarczające zaledwie na złożenie zmarłego w bardzo skurczonej pozycji i wyposażenie go w niewiele darów. Drugą, liczniejszą grupę tworzą groby owalne lub prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami. Są one zazwyczaj głębsze od poprzednio omówionych i pozwalają na umieszczenie obok ciała większej liczby darów. Ich kolejną i prawdopodobnie późniejszą odmianą są groby prostokątne. Pod koniec fazy Nagada I zaczęły pojawiać się groby z niszami, co wiązało się ze składaniem wielu darów, wymagających coraz większej przestrzeni. Zwłoki składano do grobów w pozycji skurczonej, w zdecydowanej większości na lewym boku, z głową skierowaną na południe i twarzą zwróconą na zachód. Ciała owijano zazwyczaj w maty lub skóry zwierzęce, rzadziej w lniane tkaniny. Niekiedy stosowano na raz wszystkie trzy rodzaje całunów, w niektórych przypadkach zmarłych układano na cienkich gałązkach izolujących ciała od podłoża.

Największym znanym predynastycznym cmentarzyskiem jest Nagada. Odkryto tam ponad 2000 grobów na cmentarzysku głównym i po kilkadziesiąt na mniejszych. Wśród tych ostatnich największe znaczenie ma założone pod koniec fazy Nagada I cmentarzysko T. Kształty i rozmiary odkrytych na nim grobów oraz resztki bogatego wyposażenia sugerują, że składano tam jedynie zwłoki osób szczególnie znaczących ze

groby i pochówki
amrańskie

Nagada – największe
predynastyczne
cmentarzysko

względem na swoją pozycję społeczną. Do najznamienniejszych pochówków, pochodzących z czasów amrańskich, odkrytych w Egipcie należą te ze stanowiska 6 w Hierakonpolis, zawierające również ciała członków miejscowej elity. Groby te, mimo wyrabowania ich w starożytności ukazują wyraźnie, iż część procesów uważanych dotychczas za właściwe dopiero kulturze gerzeńskiej, zaczęła się dużo wcześniej niż przypuszczano. Innym niezwykle ważnym miejscem pochówków było Abydos, gdzie pod koniec okresu Nagada I założono cmentarzysko, które stało się w późniejszym czasie miejscem grzebania władców dynastii 0 i I. Rozmiary grobów i odkryte w nich pozostałości wyposażenia – szczególnie amrańskie naczynia ozdobione rozbudowanymi scenami figuralnymi – świadczą o zaawansowanym już w tym okresie procesie stratyfikacji społecznej. Pochówki odkryte na trzech wymienionych stanowiskach potwierdzają, że co najmniej pod koniec okresu amrańskiego w niektórych ośrodkach doszło do znacznych przekształceń społecznych. Prawdopodobnie Nagada, Abydos i Hierakonpolis stały się wówczas centrami dla otaczających je terenów, a ich przywódcy mogli cieszyć się już znacznym prestiżem i autorytetem. Wspomniane ośrodki odegrały następnie decydującą rolę w kształtowaniu się monarchii faraonńskiej.

W fazie Nagada I wyraźnie nasiliła się wymiana dalekosiężna, o czym świadczą mogą nie tylko surowce znajdowane na stanowiskach amrańskich, a pochodzące znan Morza Czerwonego, z Synaju czy Nubii, ale także obecność przedmiotów charakterystycznych dla kultury Nagada I zarówno na południu, jak i – choć w dużo mniejszym zakresie – na północy. Wzrost kontaktów handlowych wiązał się także z szerszą wymianą myśli i idei, co mogło z kolei procentować w rozwoju społeczeństwa, w postępującym rozwarstwieniu i tworzeniu się lokalnych elit. Społeczeństwo Nagada I znajdowało się prawdopodobnie na etapie plemienia wodzowskiego, charakteryzującego się dziedziczeniem pozycji społecznej. Jego członkom na podstawie urodzenia przysługiwał uprzywilejowany dostęp do dóbr materialnych, zwłaszcza pochodzących z wymiany. Wodzowie mieli być może status boski i zawierali małżeństwa w obrębie małej grupy rodzin arystokratycznych. Gospodarka w takich plemionach była bardziej wyspecjalizowana i zróżnicowana niż poprzednio, ale nie istniały jeszcze wyspecjalizowane rzemiosła, chociaż można już mówić o początkach produkcji rękodzielniczej.

Związki Egiptu z terenami leżącymi na południe od I Katarakty na Nilu od początku miały zupełnie inną naturę niż kontakty z Palestyną (por. kultura dolnoegipska). Pod koniec 1. połowy IV tysiąclecia p.n.e. w Dolnej Nubii pojawiła się jednostka zwana Grupą A. W tym samym czasie na południe od niej rozwijała się kultura Abkan. Zdaniem niektórych badaczy Grupa A w północnej Dolnej Nubii była kulturowym przedłużeniem kultury amrańskiej. Nie można jednak stwierdzić czy najwcześniejsze przypisywane jej stanowisko – cmentarzysko 17 w Chor Bahan – powstało w wyniku amrańskiej kolonii

Ryc. 53
Plan stanowiska 6 w Hierakonpolis

dolnonubijska
Grupa A

związki Egiptu z terenami
na południe od I Katarakty

zacji, czy też jego twórcy wywodzili się z lokalnej łowiecko-zbierackiej grupy, która weszła z kulturą Nagada I w relacje, zmieniając jej dotychczasową społeczno-ekonomiczną strukturę. Ta druga możliwość, ze względu choćby na specyficzne formy ceramiki, wydaje się bardziej prawdopodobna. Chronologicznie Grupę A można podzielić na trzy fazy: wczesną – współczesną fazie Nagada Ib-IIc, środkową – odpowiadającą fazie Nagada IId1-IIIa oraz późną – trwającą w okresie dynastii 0 i początku I.

Wczesna faza Grupy A jest widoczna przede wszystkim na obszarze między I Kataraktą a Sayalą. Najstarsze osady były niewielkie, w większości sezonowe, pozbawione stałej zabudowy. Pochówki tego okresu były ubogie i nie wykazywały oznak zróżnicowania społecznego. Podstawę utrzymania ludności stanowiły uprawa roli i hodowla. Okres współczesny schyłkowi kultury amrańskiej cechowało nasilenie się handlu z Egiptem, a towary – palety, grzebienie, ceramika – docierały aż do Dakki. Na północ wysyłano wówczas prawdopodobnie głównie kość słoniową. Dalszy rozwój wymiany nastąpił w okresie Nagada IIb-c, kiedy wyroby egipskie zaczęły pojawiać się w okolicach Sayali, a do Egiptu wysyłano już zapewne złoto i kamienie półszlachetne.

Kultura dolnoegipska

Dzieje Dolnego Egiptu w IV tysiącleciu p.n.e., zwłaszcza w okresie współczesnym kulturze Nagada I, zostały poznane nieco gorzej niż górnoegipskie, a obszar samej Deltę stanowił do niedawna wręcz białą plamę. Wynikało to przede wszystkim z niedostatecznej ilości badań wykopaliskowych oraz poddaniu rzetelnej analizie materiałów ze znanych już wcześniej stanowisk: Heliopolis, Maadi i Wadi Digla dopiero przed kilkunastu laty.

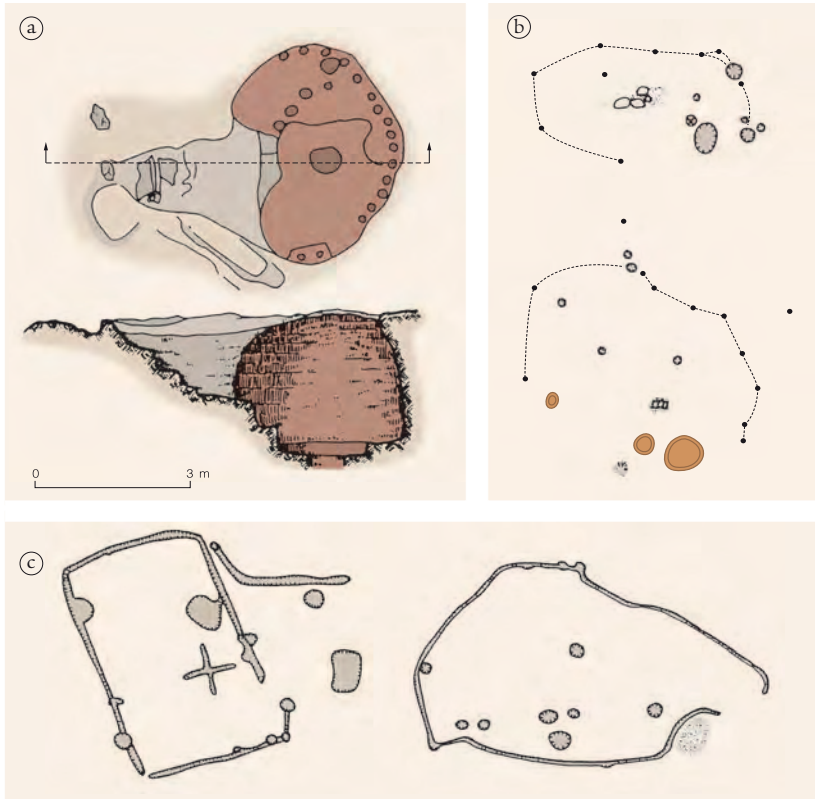
cywilizacja
dolnoegipska

Właśnie te stanowiska oraz badane od 1985 roku Tell el-Farain/Buto czy w mniejszym stopniu Tell Ibrahim Awad oraz Tell el-Iswid (South) stały się podstawą wydzielenia kultury określanej mianem Maadi lub Maadi-Buto. Podobne, choć nieliczne zaabytki znane są także ze stanowisk: Giza, Tura, es-Saff, Sedment i Haraga. Najnowsze wykopaliska prowadzone m.in. w Tell el-Farcha (od 1998 roku) czy Kom el-Chilgan (od 2002 roku) wykazują jednak, że północny Egipt, w okresie od około 3800 roku p.n.e. do momentu pojawienia się (około 3300-3200 p.n.e.) cech charakterystycznych dla górnoegipskiej kultury Nagada, tworzył jeden kompleks kulturowy. Słuszniejsze wydaje się zatem nazywanie tej ogólnej kultury cywilizacją dolnoegipską.

Jej najstarszą fazę reprezentuje osada w Maadi, wczesne groby z leżącej nieopodal Wadi Digla i warstwa Ia z Buto. Podstawy gospodarcze stanowiły wówczas rolnictwo i hodowla. Uprawiano pszenicę, jęczmień, len i wykę, hodowano zaś bydło, owce, kozy i świnie. Trzymano także psy. Zidentyfikowanie wśród szczątków zwierząt domowych osłów, z wyraźną przewagą osobników dorosłych, pozwala na stwierdzenie, że były one hodowane jako środek transportu, a nie w celach konsumpcyjnych. Odkrycie to zdaje się potwierdzać, znaną także dzięki innym przesłankom, znaczącą rolę handlu w życiu mieszkańców Maadi.

trzy typy konstrukcji
osadniczych z Maadi

Z Maadi znane są trzy typy konstrukcji osadniczych. Pierwszy tworzą owalne chaty o ścianach z licznych drewnianych słupków, połączonych obrzuconą mulem plecionką z mat. Miały one wejścia zwrócone w stronę południową, a paleniska znajdowały się w domach lub bezpośrednio przy nich. Największe piece służyły do wypalania ceramiki. Drugi typ stanowią prostokątne lub owalne konstrukcje typu zeriba, pełniące funkcję zagrod dla zwierząt. Ostatni, najbardziej interesujący typ budowli, to cztery wkute w skałę domostwa odkryte w zachodniej części osady. Zbudowane na planie owalnym, miały wymiary około 3 x 5 m, przy głębokościach dochodzących do 3 m. Prowadziły do nich kute w skałę stopnie, a ściany były wykonane z kamieni, w jednym natomiast wypadku z cegieł z suszonego mułu. Dachy były prawdopodobnie drewniane. Obecność

Ryc. 54

Konstrukcje osadnicze w Maadi: a) budowla kuta w skale, b) szalas, c) zagrody

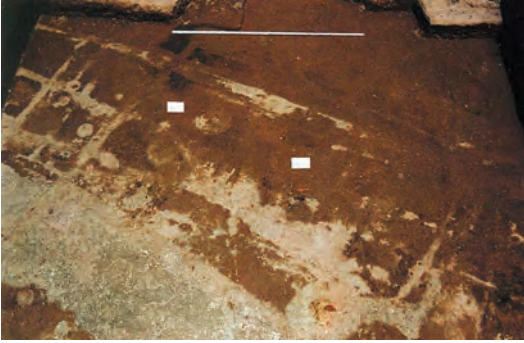
palenisk i na wpół wkopanych naczyń oraz pozostałości narzędzi czy szczątków zwierzęco-roślinnych sugerują, że były to typowe domy mieszkalne, podobne do znanych chalolitycznych ziemianek z rejonu Berszewy w południowej Palestynie.

W Tell el-Farcha, w najniższych z datowanych na kulturę dolnoegipską warstwach, znaleziono pozostałości po owalnych, zagłębionych nieco w podłoże szalasach (do 3,5 m średnicy) z paleniskiem wewnątrz. Wkopane w piasek ściany niektórych z nich były wyłożone mułem. Licznie występowały także jamy o charakterze gospodarczym. W nieco młodszej fazie kultury dolnoegipskiej pojawiły się w Tell el-Farcha prostokątne konstrukcje, których ściany musiały być wykonane z materiałów organicznych. Nowe światło na zagadnienia budownictwa dolnoegipskiego rzuca ostatnio odkryte założenie – duży prostokątny budynek zorientowany w tradycyjny dla tego stanowiska sposób, wzdłuż osi NE-SW, zajmujący przestrzeń ponad 500 m². Jego ściany miały 20-40 cm grubości i były utworzone z materiałów organicznych, wspartych w narożnikach na słupach. Skomplikowany podział wewnętrzny wynikał z oddzielania wąskimi i prawdopodobnie niskimi ściankami palenisk, jam zasobowych czy mułowych podstawek pod naczynia.

W Tell el-Farcha odsłonięte zostały ponadto pozostałości dwóch browarów, datowane na schyłek kultury dolnoegipskiej. Są to pierwsze odkryte dotychczas na obszarze Deltę urządzenia do produkcji piwa, stanowiącego w późniejszym Egipcie jeden

budowle
z Tell el-Farcha

najstarsze na terenie
Deltę browary

Ryc. 55
Pozostałości dolnoegipskiego budynku z Tell el-Farcha

Ryc. 56
Browar w Tell el-Farcha

dolnoegipski obrządek
pogrzebowy – cmentarzyska
w Maadi, Heliopolis
i Wadi Digla

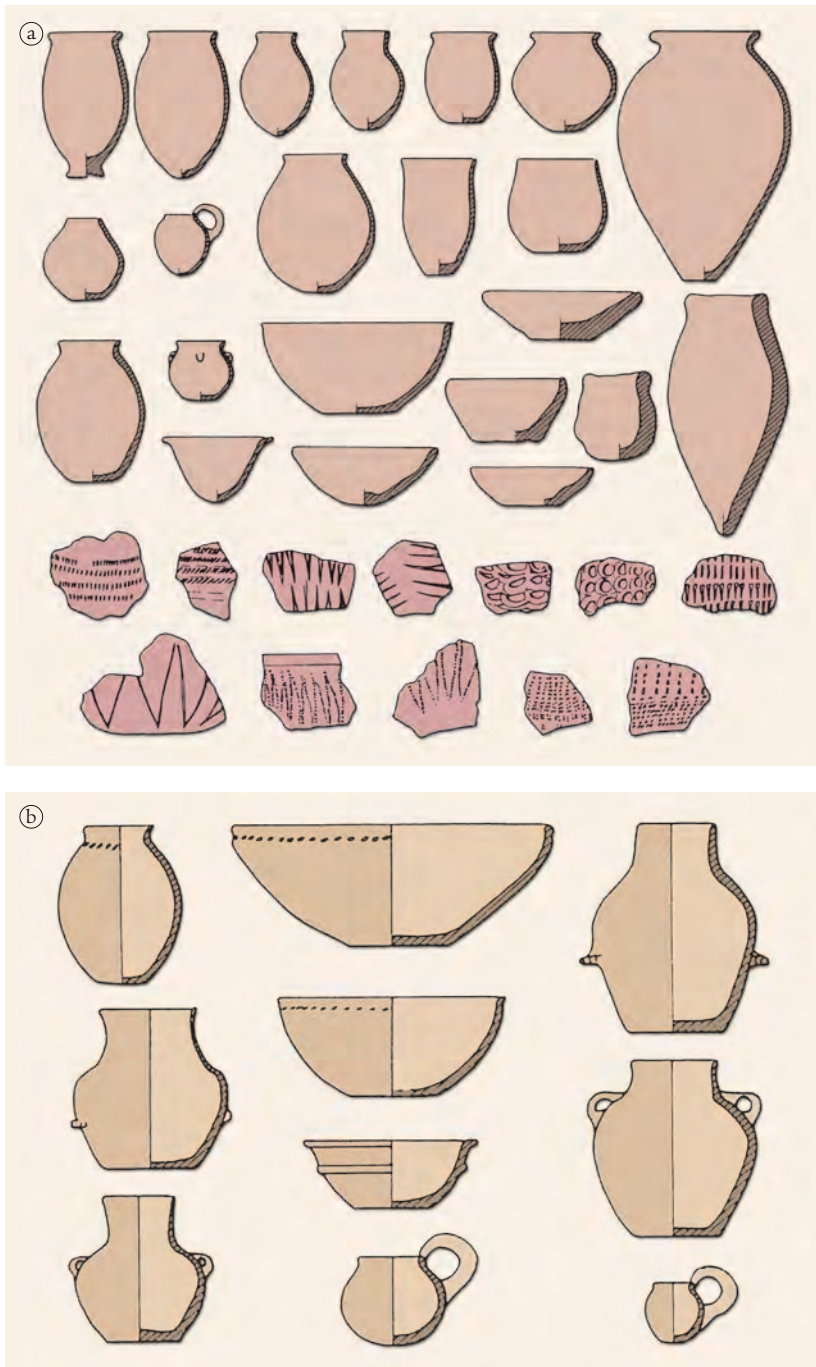
z najważniejszych napojów. Starszy od tych browarów jest tylko wspomniany browar z Hierakonpolis, datowany na koniec kultury amrańskiej.

Podstawowe informacje o dolnoegipskim obrządku pogrzebowym pochodzą z cmentarzysk w Maadi, Heliopolis i Wadi Digla. Na cmentarzysku w Wadi Digla, koło Maadi wyróżniono 2 fazy użytkowania. Groby były zazwyczaj owalnymi jamami (około 70 x 90 cm), w których ciała składano w pozycji mocno skurczonej. Z fazy starszej nie są znane żadne ślady architektury grobowej, brak również ścisłych reguł określających sposób grzebania zmarłych: preferowano kierowanie głowy na południe, natomiast bok, na którym leżał zmarły był wybierany przypadkowo. Ciała zawijano w matę lub skórę zwierzęcą, a pod głowy kładziono im niekiedy opalone kamienie, przyniesione prawdopodobnie z palenisk w osadzie. Najważniejszą różnicą między grobami górno- a dolnoegipskimi było ubóstwo wyposażenia tych ostatnich. Ponad połowie pochówków, na wszystkich znanych cmentarzyskach dolnoegipskich, nie towarzyszyły żadne – a przynajmniej nie są uchwytnie archeologicznie – dary grobowe. W pozostałych wypadkach zmarłego obdarowano najczęściej jednym naczyniem.

W młodszej fazie Wadi Digla bardziej przestrzegano reguł składania zwłok: głowa zmarłego była zazwyczaj skierowana na południe, a twarz zwrócona na wschód. Zwyczaj ten był wyraźnym przeciwieństwem stosowanego w Górnym Egipcie, gdzie zmarłego najczęściej obracano twarzą w stronę zachodu. Nadal uderza ubóstwo darów, choć groby wydają się być nieco lepiej i częściej wyposażane niż w fazie starszej – przeważają naczynia, niekiedy pojawiają się muszle, nadal rzadko występują palety i proste narzędzia krzemienne.

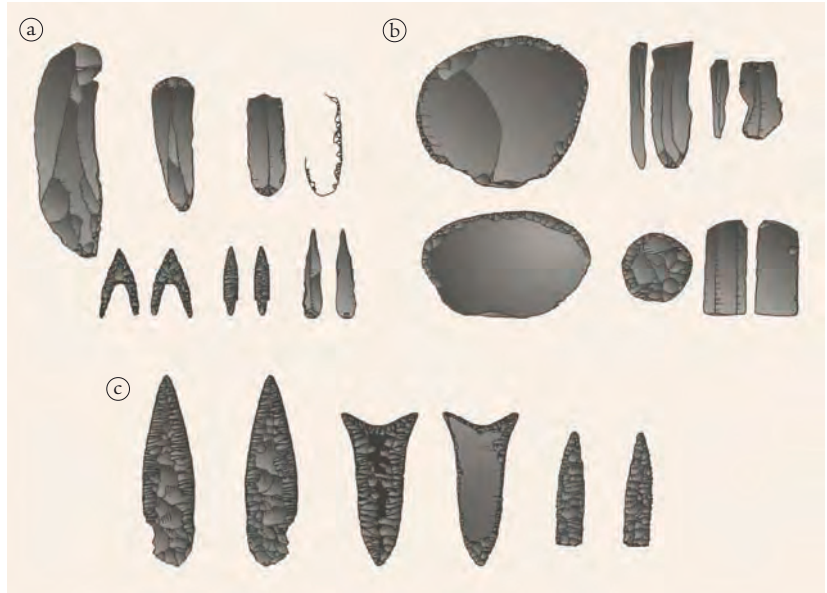
Ceramika była wytwarzana z sylvu schudzanego domieszkami organicznymi i mineralnymi. Lepiono ją ręcznie, a wylewy często obtaczano. Najbardziej popularne były naczynia wygładzane, czasem polerowane, o czarnej i czerwonawobrązowej powierzchni. Drugą pod względem popularności grupę stanowiły naczynia o czerwonej, wypolerowanej powierzchni, trzecią zaś importowane naczynia palestyńskie. Najbardziej typowe były jajowate i kuliste formy z płaskim dnem oraz mniej lub bardziej wyodrębnioną szyjką. Spotykane są także naczynia butelkowate lub wysokie wąskie pucharki oraz garnki ze szpiczastym dnem i czary z dnami płaskimi albo zaokrąglonymi. Wyraźnie z Palestyny wywodzi się duża grupa naczyń na nóżkach, z dzióbkami, uszkami i falistymi imadłami, niekiedy dekorowana dołeczkami, przywożona prawdopodobnie jako opakowania na importowane produkty: oliwę czy

wpływy obce widoczne
w dolnoegipskiej ceramice

Ryc. 57

Ceramika dolnoegipska: a) formy podstawowe i motywy zdobnicze, b) importy i naśladownictwa ceramiki palestyńskiej

Ryc. 58

Dolnoegipskie narzędzia krzemienne z: a) tradycji lokalnej, b) tradycji palestyńskiej, c) tradycji górnoegipskiej

przemysł krzemienisty
kultury dolnoegipskiej

wino. Zdobienie ceramiki jest rzadkie, najczęściej uzyskane metodą odciskania. Spotykane są naczynia z dekoracją w formie małych nakłuwnych punktów, rozsianych po całej powierzchni lub ułożonych w linie proste czy zygzakowate. Wykonywano je za pomocą zębatych stempli. Drugą odmianę ornamentów stanowił odciskany wzór, przypominający literę V lub bardzo płaski trójkąt, pokrywający naczynie w układzie pionowym lub poziomym.

Przemysł krzemienisty kultury dolnoegipskiej, podobnie jak ceramika, podlegał wpływom z kilku kierunków. Z tradycji palestyńskiej wyprowadza się np. zbrojniki z dwoma równoległymi żeberkami, zwane ostrzami kananejskimi, czy duże okrągłe drapacze. Z tradycji lokalnej, istniejącej od zespołów Fajum A i Merimde, wywodzi się natomiast groty strzał, ostrza noży oraz zbrojniki do sierpów. Cechy górnoegipskie wykazują rzadko występujące w inwentarzu ostrza sztyletów, jak również noże typu *fish-tail*. Charakterystycznymi importami z południa wydają się być nieliczne przykłady romboidalnych palet, stożkowatych głowic maczug i grzebieni z kości słoniowej. Formy naczyń kamiennych produkowanych z lokalnych surowców wskazują zarówno na palestyńskie, jak i na nagadyjskie pierwowzory.

Miedź odgrywała w Maadi prawdopodobnie rolę szczególną. Wyrabiano z niej nie tylko ozdoby, ale również narzędzia: drążki, spatule (spłaszczony krótki drążek lub pałeczka), haczyki, siekierki. Wcześniej kultury północnego Egiptu nie znały zupełnie metalu. Wprawdzie w Palestynie w tym samym okresie znacznie wzrosła liczba narzędzi i ozdób miedzianych, jednak w większości reprezentowały one zupełnie inny typ niż ten znany z Maadi. Nie można zatem twierdzić, że postęp techniczny jaki daje się zaobserwować na tym stanowisku, był wyłącznie wynikiem wpływów palestyńskich. Odzwierciedlał on raczej ścisłą symbiozę panującą pomiędzy tymi dwoma rejonami. Analiza mineralogiczna wskazuje natomiast, że źródłem surowca dla mieszkańców Maadi były złoża miedzi z Wadi Araba na Synaju, skąd sprowadzano ją przetopioną

wyroby z miedzi

Ryc. 59
Dolnoegipskie narzędzia miedziane z Maadi

w formie metalowych sztabek, mających niemal jednakową wagę (około 825 g), co może wskazywać na pewnego rodzaju standaryzację. W Maadi znaleziono także brylki rudy miedzi. Importowano ją jednak prawdopodobnie w niewielkich ilościach i używano jako barwnika, nie zaś surowca metalurgicznego.

Obecność w inwentarzu przedmiotów pochodzenia palestyńskiego i górnoegipskiego, znaczna rola miedzi czy udomowienie osła potwierdzają udział mieszkańców Maadi w wymianie dalekosiężnej. Trzeba jednak bardzo wyraźnie podkreślić dysproporcję w kierunkach wymiany. W Maadi odnaleziono tylko śladowe ilości przedmiotów niewątpliwie górnoegipskich i ich nieliczne naśladownictwa. Podobnie zresztą jest w Górnym Egipcie, gdzie wyroby pochodzące z Deltę występują sporadycznie. Mieszkańcy północy kierowali zdecydowaną większość energii na relacje z Lewantem. Lista produktów orientalnych, które mogły docierać do Maadi jest długa: ceramika, naczynia z bazaltu, miedź, bryły krzemienia i ostrza kananejskie, muszle z Morza Czerwonego, pigmenty, żywice, oleje, drewno cedrowe, asfalt. Część z tych surowców i produktów została znaleziona podczas wykopalisk; obecność innych, ze względu na niezachowanie się ich w warstwach archeologicznych, pozostaje jedynie w sferze przypuszczeń. Wśród przedmiotów wysyłanych z Maadi w kierunku Morza Martwego można wymienić: ceramikę, naczynia bazaltowe, przedmioty krzemienne, muszle oraz ryby nilowe.

Do ważniejszych osiągnięć prac wykopaliskowych w Buto/Tell el-Farain i Tell el-Farcha należą odkrycia związane z ekspansją kultury Nagada. Najstarsze warstwy na obu stanowiskach należą bez wątpienia do kultury dolnoegipskiej. Kolejne zaś stano-

wymiana
dalekosiężna

ekspansja kultury
Nagada na teren
Dolnego Egiptu

wią rodzaj fazy przejściowej, w której obok budowli i przedmiotów typowych dla Deltę pojawiają się także w znaczących ilościach te, charakterystyczne dla Górnego Egiptu. W następnych warstwach daje się natomiast obserwować całkowity zanik cech typowych dla kultury dolnoegipskiej, które zostają zastąpione przez artefakty charakterystyczne dla kultury Nagada (faza IID i późniejsze).

Początki epoki brązu i powstanie pierwszych państw

Okres wczesnego brązu na Bliskim Wschodzie (około 3500-2800 p.n.e.) to w zasadzie kontynuacja osiągnięć poprzedniej epoki. Nastąpił wówczas dalszy rozwój społeczeństwa, zaczęły powstawać centra miejskie i małe państewka rządzone przez mniej lub bardziej niezależnych lokalnych władców. Cechą charakterystyczną było pojawienie się licznych centrów z własnymi umocnieniami, co prowadziło do powstania systemu rywalizujących ze sobą ośrodków. Do obszarów wiodących, o szczególnym znaczeniu, należały Mezopotamia oraz Egipt, gdzie powstały zręby państw, które wkrótce odegrały istotną rolę na terytorium całego Bliskiego Wschodu. Skomplikowany problem stanowi chronologia bezwzględna ważniejszych ośrodków anatolijskich, palestyńskich i syryjskich. Początek epoki brązu w Palestynie, głównie na podstawie wyników najnowszych wykopalisk prowadzonych na terenie Izraela, datuje się ostatnio na około 3500/3400 p.n.e., choć nie jest to cezura powszechnie przyjmowana i w pełni akceptowana. Schyłek wczesnego brązu I w Palestynie łączy się natomiast z początkiem panowania II dynastii egipskiej (około 2850 p.n.e.). Na południu Palestyny czytelne są w materiale archeologicznym wyraźne powiązania z Egiptem [Kontakty egipsko-palestyńskie w okresie wczesnego brązu I].

szczególne znaczenie
Mezopotamii i Egiptu
na obszarze Bliskiego
Wschodu

Mezopotamia

Okres późnourucki

Okres późnourucki zapoczątkował fazę nazywaną niekiedy epoką pierwszych rozwiniętych cywilizacji. Fakt, że pieczęcie cylindryczne, pismo, monumentalna architektura i sztuka pojawiły się w południowej Mezopotamii w stosunkowo krótkim czasie, doprowadził do wnioskowania o szczególnej roli, jaką pełniło w historii późne Uruk. W okresie tym we wszystkich rejonach Bliskiego Wschodu wystąpiła wyraźna tendencja do stopniowego wzrostu gęstości osadniczej oraz równoczesnego wzrostu strukturalnych związków pomiędzy osadami. Najwyraźniej i najwcześniej stała się ona widoczna w rejonie Suzy w Elamie, a potem na obszarze południowego Międzyrzecza. Zmiany klimatyczne w połowie IV tysiąclecia p.n.e. zahamowały wylewy rzek i doprowadziły do wysuszenia dużych rejonów w Dolnej Mezopotamii. Szczególnie jej obszary południowe, dotąd bagniste, stały się atrakcyjne dla osadnictwa. Pojawienie się nowych możliwości osadniczych spowodowało z pewnością w omawiane rejonie nowe grupy ludności, wzrost populacji był jednak spowodowany nie tylko imigracją, ale także innymi czynnikami. Jednym z nich były prawdopodobnie zmiany, jakie dokonywały się wewnątrz miejscowej populacji. Porównując mapę osadnictwa w Dolnej Mezopotamii między wczesnym a późnym okresem Uruk można zauważyć, że w pierwszym okresie większość stanowisk była zlokalizowana w północnej części południowego Międzyrzecza. W epoce następnej liczba stanowisk na północy spadła, natomiast na południu daleko przekroczyła liczbę osiedli istniejących wcześniej na północy. Nasuwa to więc przypuszczenie, że ludność urucka przesunęła się na południe, a migracja ta została być może wzmocniona dodatkowo pojawieniem się nowych grup.

początek epoki pierwszych
rozwiniętych cywilizacji

przesuwanie się ludności
uruckiej na południe

W efekcie tych zmian południowa Mezopotamia stała się najgęściej zaludnioną częścią Bliskiego Wschodu. Była to jedna z przyczyn, dla których zaczęto stosować na szeroką skalę irygację, znaną wprawdzie od dawna, ale nigdy nie używaną systematycznie. Wprowadzenie irygacji doprowadziło z kolei do tego, że areal ziemi otaczającej osiedle i potrzebnej do utrzymania mieszkańców mógł być dużo mniejszy niż w okresach wcześniejszych. Już pod koniec okresu późnouruckiego daje się jednak zaobserwować zjawisko odwrotne. Porównując systemy osadnicze późnego Uruk i okresu wczesnodynastycznego widać wyraźny spadek liczby osad przy jednoczesnym wzroście ich rozmiarów. Wynikało to z istnienia w późnej fazie Uruk licznych małych osad otaczających większe centra, natomiast w okresie wczesnodynastycznym zaczęły pojawiać się duże miasta bez rozbudowanego systemu osad służebnych.

południowa Mezopotamia –
najgęściej zaludniona część
Bliskiego Wschodu

Innymi cechami charakteryzującymi późny okres Uruk były kontakty oraz wymiana handlowa, a także idące za nimi zjawisko, które niekiedy bywa określane mianem ekspansji kultury Uruk. W 2. połowie IV tysiąclecia p.n.e. dobrze zorganizowane, ale pozbawione podstawowych surowców społeczeństwa z południowej Mezopotamii zinstytucjonalizowały system interakcji ze społecznościami mniej zorganizowanymi, lecz posiadającymi dostęp do surowców. W wielu miejscach, szczególnie nad górnym Eufratem, pojawiły się wówczas założone przez przybyszów z południa duże ufortyfikowane osady, przypominające zarówno pod względem architektury, jak i kultury materialnej te znane z Dolnej Mezopotamii. Najśłynniejszą i najlepiej przebadaną z nich jest Habuba Kabira, miasto wzniesione na planie prostokąta o powierzchni 24 ha, otoczone wałem z kwadratowymi wieżami, istniejące w okresie współczesnym późnemu Uruk.

tzw. ekspansja
kultury Uruk

Znalezione tam przedmioty (m.in. pieczęcie cylindryczne, ich odciski, *bulle*, a nawet tabliczki z zapisanymi na nich cyframi) wykazują tak ścisłe związki z południowym Międzyrzeczem, że uważa się Habuba Kabira za urucką kolonię. Zdaniem niektórych badaczy istniejące w omawianym okresie silnie już rozwarstwione społeczeństwo żądało wielu niedostępnych lokalnie surowców, zarówno podstawowych, jak i luksusowych. Takie potrzeby mogła zaspokoić jedynie wymiana dalekosiężna, prowadzona między różnymi rejonami i kulturami. Uzyskiwanie surowców, przede wszystkim z wyżynnych rejonów dzisiejszej Syrii i Elamu, pociągało za sobą nie tylko nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów z lokalnymi społecznościami, ale również stworzenie całej sieci faktorii i osad, w których wymiana mogła mieć miejsce. Rozwój handlu z kolei wywoływał dalsze zmiany w społeczeństwie, przede wszystkim uruckim, prowadząc zarówno do powstania miast, jak i do jego szybszej stratyfikacji.

rozwój wymiany
dalekosiężnej

Gospodarka okresu późnouruckiego bazowała niewątpliwie na osiągnięciach ostatniej fazy kultury Ubaid. Na wzrost produkcji rolniczej znaczny wpływ miało szersze wykorzystanie pługa, wynalezionej wcześniej, ale stosowanej w południowej Mezopotamii na większą skalę dopiero w czasie trwania kultury Uruk. Zwiększyła się wówczas rola uprawy jęczmienia, co było spowodowane znacznie większą odpornością tego gatunku na zasolenie gleb, wzrastające w miarę rozwoju rolnictwa irygacyjnego.

rozwój rolnictwa
irygacyjnego i wzrost
produkcji rolniczej

Ceramika kontynuowała rozwój zapoczątkowany we wczesnej fazie kultury Uruk. Faza późna charakteryzowała się znacznym rozpowszechnieniem doniczkowatych mis o ukośnie ściętym wylewie. Ich olbrzymią popularność tłumaczyć należy wprowadzeniem wówczas pewnej standaryzacji miar. Większość tego typu naczyń miała dosyć zbliżoną pojemność, mogła więc służyć jako miara zboża, zarówno ściąganego w charakterze podatków, jak i „wypłacanego” np. pracującym przy wznoszeniu dużych budowli. Innym elementem charakterystycznym dla rodzącej się cywilizacji było pojawienie się na południu większej liczby pieczęci stemplowych. Początkowo ich dekoracja pozostawała wyraźnie pod wpływem Ubaidu północnego, stopniowo jednak zastępowy ją bardziej skomplikowane wzory i sceny figuralne, ukazujące m.in. walkę

rozwój ceramiki
i gliptyki

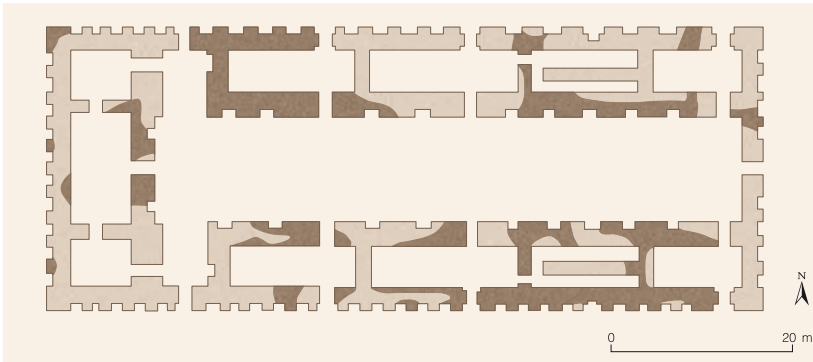
i zwyczajstwo, czy szeregi zwierząt. Tematy te występowały również na zaczynających się pojawiać wówczas pieczęciach cylindrycznych.

kontynuacja tradycji kultury
Ubaid w architekturze
późnouruckiej

Niewątpliwie największym osiągnięciem późnej fazy kultury Uruk był rozwój budownictwa, do niedawna interpretowanego wyłącznie jako sakralne. Z najważniejszych stanowisk: Eridu (warstwy III-I), Uruk (warstwy VI-IV) oraz Tell Ukair pochodzą pozostałości budynków wskazujące na wyraźną kontynuację tradycji kultury Ubaid. Uruk, sięgające swymi początkami czasów ubaidzkich, zajmowało w omawianym okresie około 230 ha powierzchni. Zupełnie nieznane są jednak jego dzielnice mieszkalne datowane na omawiany okres, prowadzący wykopaliska koncentrowali się bowiem przede wszystkim na okręgach Eanna i Kullaba (niewątpliwie dwóch pierwotnych osadach, z których – w wyniku rozwoju i połączenia – powstało Uruk), gdzie w czasach dużo późniejszych znajdowały się potwierdzone ośrodki kultu poświęcone odpowiednio Inannie i Anu. Wśród badaczy nie ma wciąż zgody co do tego, w którym okresie istniały już na tych miejscach silne i w pełni wykształcone ośrodki kultu wspomnianych bóstw. Część archeologów doszukuje się w obiektach tam odkrytych świątyni, istnieje jednak także grupa, która interpretuje je raczej jako lokalne akropole ze znajdującymi się na nich rezydencjami rodzącej się arystokracji. Zespoły architektoniczne z okręgu Eanna są z pewnością świadectwem istnienia bardzo rozbudowanej struktury społecznej, zdolnej do forsowania nowych form współdziałania, ale nie można w świetle obecnych badań jednoznacznie rozstrzygnąć czy miał w niej przewagę czynnik świecki, czy też sakralny.

budowle świątynne
z Uruk (warstwy VI-IV)

Pod późniejszym świątynnym okręgiem Eanna odkryto liczne konstrukcje o bardzo rozwiniętych planach trójdzielnych. Większość budynków wznosiła się na platformach lub terasach, a ich fasady były zdobione licznymi ryzalitami (występy nadające budowli charakterystyczny rytm). W świeży tynk wtykano małe stożki o pomalowanych główkach, tworząc w ten sposób wielobarwną mozaikę dekorującą ściany. W centralnej sali znajdowało się zazwyczaj jedno lub kilka palenisk. Z warstwy VI Uruk pochodzi tzw. świątynia z kamiennymi stożkami. Budowla o wymiarach 28,6 x 18,2 m stała na dziedzińcu otoczonym potężnym murem z ryzalitami. Od strony zewnętrznej był on ozdobiony mozaiką ułożoną z glinianych stożków o główkach barwionych na zielono-żółto i niebiesko-czarno. Zewnętrzne ściany budynku oraz fasada wewnętrzna muru otaczającego były dekorowane mozaiką ze stożków kamiennych. Sam budynek wzniesiony został na planie trójdzielnym, z wąską, zwężającą się stopniowo z jednej strony salą i siedmioma pomieszczeniami otaczającymi ją z trzech stron. W warstwie V odkryto tzw. świątynię wapienną, której ceglane mury wznosiły się na fundamentach wykonanych z ogromnych bloków wapienia. Budowla była prostokątna, jej długość wynosiła 79 m, szerokość 29 m, przy grubości ścian sięgającej 2,6 m. Plan był trójdzielny, a główny element tworzyła sala w formie litery T. Wzdłuż jej dłuższych boków znajdowały się po 4 pomieszczenia, a wśród nich dwie położone naprzeciw siebie klatki schodowe. Na poprzeczce litery T ulokowano trzy pomieszczenia. Do budynku prowadziło osiem wejść, rozłożonych symetrycznie wzdłuż długich boków. Symetria planu oraz jakość wykonania zachowanych fundamentów dowodzą dużych umiejętności i wysokiego poziomu osiągniętego przez ówczesnych architektów i budowniczych. W warstwie IVb odsłonięto tzw. świątynię A i B oraz salę kolumnową, w warstwie IVa natomiast świątynię C (o planie podobnym do „świątyni wapiennej”) i D. Założenia te zostały intencjonalnie zniszczone. Ich mury rozebrano do pewnej wysokości, a powstałe w ten sposób otwarte pomieszczenia wypełniono rozebrany materiał, tworząc olbrzymią płaską platformę. W konsekwencji we wspomnianych budynkach nie znaleziono, poza paleniskami na dziedzińcach, ani jednego śladu oryginalnego wyposażenia, świadczącego o funkcji tych budynków. Jest to kolejny argument przeciw przypisywaniu im konkretnej roli i być może mają rację badacze postulujący uznanie ich za budynki

Ryc. 60
Plan świątyni wapiennej
z Uruk

publiczne, bez rozstrzygania czy chodzi o obiekty świeckie, sakralne, czy też łączące obydwie te funkcje. Na miejscu rozebranych budowli wzniesiono następnie obiekty na wysokich podiach.

W Tell Ukair odsłonięto datowaną na późną fazę kultury Uruk tzw. świątynię małowaną. Została ona zbudowana na rozległej, nieregularnego kształtu platformie (około 58 x 47 m), na którą prowadziły trzy ciągi monumentalnych schodów. Budowla ta (około 25 m długości) miała tradycyjny trójdzielny plan, a wzniesiono ją z typowej wówczas cegły „Riemchen” (wydłużone prostopadłościany o kwadratowym przekroju).

Z końcowych faz kultury Uruk (warstwa IVa) pochodzą najstarsze znane dotychczas znaki pisma piktograficznego, z którego wykształciło się następnie pismo klinowe, powstałego najprawdopodobniej z przyczyn ekonomicznych (m.in. konieczność rejestrowania dóbr, ściągania podatków, nadzorowania handlu, administrowania majątkami). Początki pisma wywodzi się obecnie od niewielkich przedmiotów ułatwiających liczenie i wykonywanie prostych działań oraz symbolizujących niektóre artykuły. Przenoszono je w torbach, nawlekano na sznurki lub zamykano w zapieczętowanych bryłach gliny (*bulle*), na których wierzchu umieszczano ryte przedstawienia przedmiotów znajdujących się w środku, aby bez konieczności rozbijania brył wiedzieć, co się w nich mieści. Stopniowo *bulle* wypełnione przedmiotami, podobnie jak same przedmioty, zaczęły zanikać, a ich miejsce zajęły płaskie tabliczki gliniane (spłaszczony *bulle*) z odciskniętymi na nich znakami. Otrzymano w ten sposób narzędzie jeszcze prymitywne, ale spełniające podstawowe funkcje: zapamiętywania i kontroli. Zapoczątkowało to rozwój pisma oraz materiałów umożliwiających pisanie.

Wspomniane monumentalne budowle były ośrodkami władzy, a sprawujący ją ludzie dzierżyli w swoich rękach wiele funkcji. Nie rozstrzygając czy chodzi tu o kapłanów, którzy oprócz czynności religijnych sprawowali także w imieniu boga funkcje administracyjne, czy przeciwnie była to władza typowo świecka, dopiero z czasem wzmacniająca wpływy przez sakralizację swojej pozycji, podkreślić należy rolę jaką grupy te odgrywały w rodzących się państwach-miastach. Musiały one kierować i zarządzać systemem irygacyjnym, handlem, gromadzeniem zapasów żywności, wznoszeniem monumentalnych budowli, wymiarem sprawiedliwości oraz obroną terytorium. Elity kierujące Uruk dysponowały prawdopodobnie znacznymi środkami przymusu i egzekwowania rozkazów. Społeczności tego okresu odeszły już daleko od świata małych rolniczych wspólnot czy niewielkich związków terytorialnych epoki Ubaid. Naczelne miejsce w hierarchii zajęły dynastie wodzów/kapłanów, a system społeczny podlegał nieustannej ewolucji. Relacje między elitą a podległą jej ludnością zmieniły

najstarsze znane znaki
pisma piktograficznego

rozwój elit
sprawujących władzę
w państwach-miastach

Ryc. 61

Początki pisma sumeryjskiego: a) odcisk pieczęci cylindrycznej, b) tabliczki z wczesnymi znakami

się radykalnie, co widać wyraźnie w pojawiającej się wówczas ikonografii. Na licznych odciskach pieczęci cylindrycznych, dominujących od tej epoki, dostrzec można brodatą postać, zwyczajowo nazywaną królem-kapłanem, ubraną w spódniczkę i charakterystyczną przepaskę czy nakrycie głowy. Zajmuje ona zawsze centralne miejsce przedstawienia i wyraźnie przewodzi rozgrywającej się na nim akcji, np. karmi zwierzęta, masakruje wrogów.

Kultura Dżemdet Nasr

Ostatnią przeddynastyczną kulturę Mezopotamii stanowił zespół określany mianem Dżemdet Nasr, tradycyjnie datowany na lata około 3200/3100 - 2900 p.n.e. Najważniejszych obserwacji stratygraficznych dostarczyły badania w okręgu Eanna w Uruk (warstwa III), w świątyni Sina w Chafadzi (warstwy I-V) w rejonie Dijali oraz w Tell Brak w rejonie Chaburu. Okres Dżemdet Nasr był niewątpliwym przedłużeniem kultury Uruk. Nastąpiła wówczas dalsza konsolidacja i ekspansja kultury sumeryjskiej, głównie w kierunku północnym, wzdłuż Eufratu. Jednocześnie umacniał się system społeczno-polityczny sumeryjskich państw-miast, nastąpił rozwój pisma oraz rozkwit sztuki.

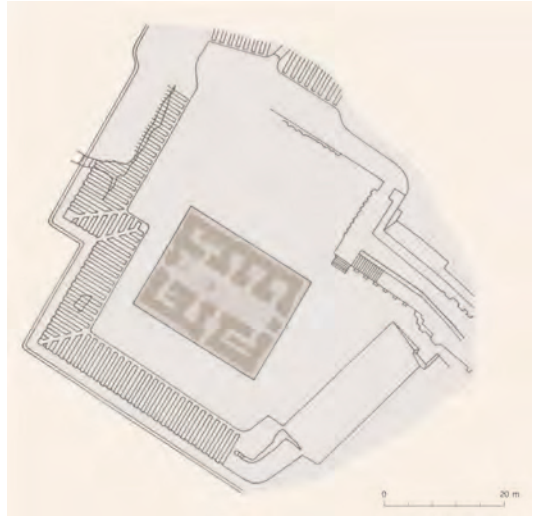
Kultura Dżemdet Nasr została wyróżniona po odkryciu na stanowisku eponimicznym, położonym na północny wschód od Babilonu, nowych kategorii ceramiki. Ceramika ta była toczona na kole szybkoobrotowym, a charakteryzowała ją dekoracja geometryczna, nanoszona w górnej części naczynia farbą czerwoną lub czarną.

Wyraźne zmiany zaszły także w architekturze. Jak wspomniano, pod koniec warstwy IVa w Uruk, monumentalne budowle uległy intencjonalnemu zniszczeniu. Na ich miejscu, w warstwie III pojawiły się budynki wzniesione na wysokich terasach, pełniące już być może rolę rzeczywistych świątyń. Najlepiej zachowanym przykładem jest

Dżemdet Nasr – ostatnia przeddynastyczna kultura Mezopotamii

tw. biała świątynia z okręgu Kullaba w Uruk. Stała ona na wysokiej (12 m), ceglanej, trapezoidalnej w przekroju platformie. Dojście do niej prowadziło przez ciąg schodów i ramp. Świątynia mierzyła 17,5 x 22,3 m, wyróżniała się trójdzielnym planem i podłużną cellą. Wewnątrz tej ostatniej natrafiono na prostokątny ołtarz i wysoką platformę ze stopniami, umieszczoną w jednym z narożników, a służącą prawdopodobnie za podium na posąg bóstwa. Zarówno w wewnętrznych, jak i zewnętrznych ścianach znajdowały się liczne ryzality.

Na okres Dżemdet Nasr datowanych jest kilka ważnych dzieł sztuki, chociaż część badaczy łączy je raczej z końcem kultury Uruk. Do najbardziej znanych należy słynna głowa kobieca z Uruk, przechowywana w Muzeum w Bagdadzie. Wykonana z alabastru, stanowiła prawdopodobnie część posągu bogini Inanny lub jej kapłanki. Przedstawia starannie wymodelowaną, szeroką twarz o prostokątnym zarysie, wąskich zaciśniętych ustach i wydatnym nosie. Włosy, brwi i oczy były wykonane z innych, obecnie nie zachowanych materiałów. Wysokim poziomem wykonania oraz znaczną dozą realizmu, wynikającego niewątpliwie z obserwacji, odznaczają się także liczne figurki z Uruk, wykonane z kamienia i gliny. Wśród reliefów szczególne znaczenie ma bazaltowa stela z przedstawieniem polowania na lwy. Książę-kapłan ukazany jest na niej dwukrotnie: u góry przebija zwierzę oszczepem, u dołu strzela do lwa z łuku. Brodaty mężczyzna odziany jest w szeroką szatę, osłaniającą go od pasa do połowy łydek, na głowie zaś ma charakterystyczną przepaskę. Podobnie duże znaczenie posiadają tzw. kamienie Blaua. Relief na nich jest mniej staranny, bardziej płaski, ale po raz pierwszy przedstawienie figuralne zostało połączone z tekstem pisanym. Specjalne miejsce w sztuce omawianego okresu zajmowały popularne wówczas kamienne naczynia różnych odmian, o wyraźnie kultowym przeznaczeniu. Odkryto zarówno naczynia z dekoracją reliefową, jak i wykonaną niemal w rzeźbie pełnej.

Ryc. 62
Plan tzw. białej świątyni z okręgu Kullaba z Uruk

sztuka Dżemdet Nasr

Ryc. 63
Głowa kobieca i waza kultowa z Uruk

Na szczególną uwagę zasługuje alabastrowe naczynie z Uruk, ozdobione narracyjnym przedstawieniem sceny kultowej: w dwóch najwyższych pasach pokazano scenę niesienia darów oraz składania ich przed obliczem Inanny lub jej kapłanki. W gliptyce kontynuowano tradycje poprzedniego okresu. Ukazywano zarówno sceny kultowe, jak i stereotypowe ciągi zwierząt i elementów roślinnych. U schyłku tego okresu można zaobserwować wyraźną tendencję do uproszczeń i schematyzacji.

ślady konfliktów militarnych
między ośrodkami
miejskimi

Koniec okresu Dżemdet Nasr na niektórych stanowiskach, jak np. Uruk, wyznacza ślady zniszczeń i pożaru, spowodowanych nieznanymi bliżej przyczynami o charakterze wewnętrznym, a związanymi być może z nasilającą się rywalizacją ważniejszych ośrodków miejskich i militarnymi konfliktami między nimi, podobnymi do znanych z niewiele późniejszych źródeł.

Egipt

Kultura Nagada II (gerzeńska)

kultura gerzeńska –
ekspansja na północ

Druga faza kompleksu nagadyjskiego (około 3500-3200 p.n.e.) określana bywa również mianem kultury gerzeńskiej. Już sama nazwa, pochodząca od stanowiska Gerza, mieszczącego się na wysokości oazy Fajum, symbolizuje zasadniczy element rozwoju kultury - ekspansję na północ. W ciągu swojego trwania faza Nagada II obejmowała stopniowo coraz większy obszar, doprowadzając w efekcie do unifikacji kulturowej całego Egiptu. Na południu natomiast istniała w tym czasie cała seria stanowisk wykazujących związki i ekspandujących na tereny zajmowane przez nubijską Grupę A.

Najpóźniej na początku fazy Nagada III cały Egipt był objęty jedną jednostką kulturową. Najnowsze dane dowodzą, że proces kolonizacji Deltę rozpoczął się najpóźniej na przełomie faz Nagada IIC i IID, natomiast Egipt Środkowy został ogarnięty przez Nagadyjczyków wcześniej. Rozszerzanie kultury Nagada, przynajmniej na obszar wschodniej Deltę, wiązać należy z kolonizacją nowych terenów i zabezpieczaniem szlaków handlowych. Zjawisko to było bardzo podobne do obserwowanego w późnej fazie Uruk.

dalekosiężna
wymiana handlowa

Wymianę handlową prowadzono z Nubią i Palestyną. O kontaktach z tym ostatnim regionem świadczą nie tylko znaleziska ceramiki palestyńskiej na stanowiskach górnoegipskich, ale także obecność na terenie Palestyny wyrobów kultury Nagada II w warstwach pochodzących z wczesnego brązu I. Bardziej dyskusyjna jest sprawa kontaktów Nagadyjczyków z Sumerem i Elamem. Pojawiają się wprawdzie na stanowiskach kultury Nagada II surowce (np. obsydian, lapis-lazuli) i wyroby (m.in. pieczęcie cylindryczne), a także motywy wykorzystywane w sztuce (np. heros duszący lwy), które przez wielu wywodzone są z Międzyrzecza czy szerzej pojętej Azji Południowo-Zachodniej, ale ich obecność w Egipcie nie musi świadczyć o regularnych stosunkach handlowych między tymi rejonami. Ostatnie badania wyraźnie wskazują ponadto na inne, niż dotychczas sądzono, źródła części importowanych surowców. Narzędzia z obsydianu do niedawna uważano bowiem za jeden z najpewniejszych dowodów powiązań doliny Nilu z Bliskim Wschodem. Tymczasem najnowsze analizy, oparte na obecności i rozłożeniu pierwiastków śladowych, wykazują niezbicie, że surowiec ten pozyskiwano na terenie dzisiejszej Etiopii, nie zaś na Bliskim Wschodzie.

najważniejsze stanowiska
gerzeńskie

Do najważniejszych stanowisk gerzeńskich należą: Nagada, Abydos, Matmar i Hierakonpolis na południu oraz położone na wprost oazy Fajum – Gerza i Abusir el-Melek. Duże znaczenie miały osady i cmentarzyska w Delcie, zarówno te zajmowane dotąd przez kulturę dolnoegipską (np. Tell el-Farcha, Buto), jak i nowo zakładane, m.in. duże cmentarzysko w Minszat Abu Omar.

W okresie gerzeńskim zaczęły powstawać pierwsze miasta, będące rezydencjami elity, a także miejscami rozwoju kulturowego oraz handlu. W Górnym Egipcie pojawi-